

891.99 092 Շիրվանյան-Կ

Մ-16

8m

9

Արմ 81

ԳՐ. ՄԱԼԻԱՍ

գրք

ՃԻՐՎԱՆԶԱՏԷ

ԵՒ

ԻՐ ԵՐԿԸ

1084

Տպագրութիւն «ՇԱՆԹ»

891.99092 Ճիրվանգ.
Մ-16

ՅՅ1. 99. 092 Հիրվանշատի

Մ-16

5105 26

48.

ԳՐ. ՄԱԼԽԱՍ

18 NOV 2011

ՃԻՐՎԱՆՁԱՏԷ

10

ԵԻ

ԻՐ ԵՐԿԸ

Տ Պ Ա Ր Ա Ն «Շ Ա Ն Թ»,

Ղ Ա Լ Ա Ք Ի Ա

1911

12428

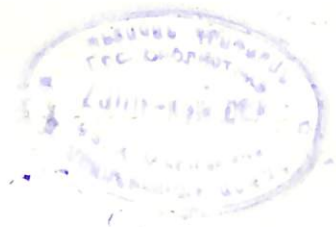
21.06.2013

70.44 6

~~195977~~

4308-85

Շ Ի Բ Վ Ա Ն Ձ Ա Տ Է

Ե Ի

Ի Բ Ե Բ Կ Ը

Ա.

Շ Ի Բ Վ Ա Ն Ձ Ա Տ Է

Մեր կեանքին և զբաղմանց պահանջմունքը զմեզ յաճախ հեռու կը պահեն ոչ միայն մեր զոտսական մասունդրութեան մշակութենէն, այլ նոյն իսկ ժամանակակից հայ փոքրաթիւ հեղինակներու կարեւորագոյն երկասիրութեանցը ծանօթութենէն:

Սակայն կը մխիթարենք մենք զմեզ՝ մտաբերելով թէ ինչ որ մեր արդի սերունդին կը պակսի հայ ընդհանուր գրականութեան վերաբերմամբ, թերեւս բազմապատիկ փոխարինութեամբ մը կը լրանայ շնորհիւ մօտ ընտանութեան մը գաղղլական գրականութեան հետ: Մէկէ աւելի անդամներ ևս ինքս ստիպուած զգացած եմ բողոքելու սա անհեթեթ առարկութեան դէմ. «Ձեզի համար միայն կան Ռասին, Իւկօ, Կօնգուռ, Տօտէ, Զօլա, Պուլսէ, և ըն...: Ասոնց քով ձեզ համար լինչ կ'արժեն Եղնիկ կամ Կորիւն, Բագրատունի կամ Ալիշէյան, Բաֆֆի կամ Շիրվանզատէ:»

Արդարեւ, հեշտ է սյսպէս հարուածել մեր կարգ մը գրագէտները՝ որ գէթ առաւելութիւնն ունին ժամավաճառ չըլլալու, և իրենց կեանքին պոյմանացը համակերպեցնելու իրենց ստացած ծանօթութեանց տեսակին ու ընոյթը: Ասկէ զատ, միթէ անիրաւութիւն պիտի չըլլար արհամարել այն փոքր աշխատակցութիւնը՝ զոր հայ մշտքին լուսաւորութեանը գործին համար կը վառնեն մեր

նմանները : Մեր սահմանին մէջ, միթէ արդիւնաւոր օժանդակութիւն չհնար ընծեւներ հոն՝ ուր անբաւական պիտի հաշակուէին patenté հայկաբանը, թուեթ ոսկեդարեանը, և բոլոր այն լեզուաբաններուն խուճը՝ որոնք իրենց մօրուքը կը ձերմկցեն միմիայն վնասելով մետասաներորդ դարու միջոց մը, օրինակի համար «սարքեմ» բառին մէջ :

Ինչո՞ւ մենք ևս երախտապարտ չըլլայինք մեր մտաւոր վարիչներուն, Սէնդ-Պէօլիմը, Թէնիսը, Լը Մէթռի, Սառսէի, Պուսթէի մը, ինչպէս նաև վիպագրութեան նրբագոյն արուեստին վարպետներուն՝ Շաթօպուլանի, Յոլպէսի, Ջօլայի, Տօսէյի, Կօնգուսներուն, և ասոնց ամենէն պատկառելիին՝ Պալգաբի մը : Ինչո՞ւ այնքան շատ արհամարուինք երբ ասոնց մտերիմ ընտանութեամբը երբեմն ի վիճակի կ'ըլլանք զանազանելու նուրը արուեստը՝ կոշտէն, ընականը՝ արուեստակեալէն, յստակը՝ մթինէն :

Եթէ այդպէս չըլլար, միթէ պիտի կարենայինք ամենապիօքը դատողութիւն մը արտայայտել ժամանակակից հայ գրականութեան արտադրութեանցը վրայ՝ որուն ներչնչման գլխաւոր աղբիւրն է ԺԹ. դարու ֆրանսական արուեստը : Առանց այդ աղբեղութեան, ո՞ր ընթերցողը պիտի թափանցէր, կարդալով Քաօսի առաջին գլուխը, առաջին քսան էջերը թէ հեռաւոր խնամութիւն մը կը ցուցնեն ֆրանսական արուեստին մեթոսին և յօրինուածքին հետ : Հայ գրագիտութեամբ դաստիարակուած անձանց համար որոշ սահման մը կայ՝ ուրկէ անդին օտար մտքի ընտելացման օժանդակութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ, որպէս զի, ինքնաբերաբար, գէթ կասկած մը զարթնուր ընթերցողին մտքին մէջ, և քննադատը, հետազօտութեամբ, անբնական և տարօրինակ չգտնէր այդպիսի կասկած մը թէ, իրօք, կարելի է վերջապէս հաստատել խնամութեան կապ մը Արեւմտեան մատենագրութեան և Կովկասահայ գրագէտի մը երկասիրութեանը մէջ :

Ներեցէք, ուրեմն, որ համարձակիմ այժմէն հաշակելու Քաօսին տաղանդաւոր հեղինակը իբր մէկ ծայրը շրջութայի մը՝ որուն միջին օղակները պիտի կապուէին Տօսթօյէվսքիի անուանը և, մանաւանդ Դուրկէնիէֆի(1) միջոցաւ, պիտի գուգուէին նոյն շղթային արեւմտեան ծայրի օղակներուն :

Ասկէ վերջ, զիրար լաւ պիտի հասկնանք :

Դեռ երկու տարի առաջ, ինձ անձանօթ էին Պ. Շիրվանդատէի երկասիրութիւնք : Մեր նշանաւոր և համակրելի դերասան Պ. Յ. Արէլեանի կը պարտիմ այն յարգանքը՝ զոր ինձ ներչնչեց Պաւսուի Համարի հոգեցունց և աղեխարշ տրամբ : 1908ին ձմեռն էր և հայ դերասանը համարձակ կը ներկայանար Բերայի հայ բեմին վրայ՝ որ հեծեց երեսուն տարի բռնապետութեան մը տակ : Եռանդալաւ ծափահարութեանց միջնուորտին մէջ անկարելի կ'ըլլար զանազանել թէ ո՞վ զմիւսը կը գերազանցէր, հեղինակը թէ դերասանը : Ինչ որ անհեքելի է, երկուքը զիրար կ'ամբողջացնէին :

Պ. Շիրվանդատէի վէպերէն միակը զոր նախ կարդացի՝ Քաօսն է(2), որուն յաջորդեց Յաւազարիւն ընթերցումը, յետոյ ժողովածու Երկերին : Ընթերցման ժամրուստ արտադրած հաճոյքը, միանալով մտքիս ինքնայօժար արամադրութեանցը, թելադրեց ինձ հեշտագոյն հաճոյք մը, այսինքն զրել քսանի մը տպաւորութիւններս՝ որոնք, կշտապեմ յայտարարելու, բոլորովին նպատատուոր են հեղինակին և զմայլանքով լի են դէպի անոր բազմակողմանի տաղանդը : Ընդիր չկրնար ըլլալ լեզուի, ոճի տարբերու-

(1) Գրուած՝ Tourguénief ըստ Էմիլ Հօմանի (Տպ. 4906), և Tourguéniev, ըստ Բօլ Պուսթէի (Տպ. Ալֆ. Լըմէս) :
 (2) Քաօս, Տպարտն Արօր, Պագու, 1899 :

թեան վրայ, ոչ գաւառական բառերու և ասացուածքներու բազմաթիւ ներկայութեանը վրայ, և ոչ խոյ, մասնաւորաբար, ֆրանսերէն բառերու չափազանց ազատ հիւրընկալութեանը մասին: Այս բոլորին առջեւ արդարև պիտի կակամսէր թրքահայ ամենէն եռանդալից ընթերցողին բարի կամքը: Գեղարուեստի յղացումը գեր ի վեր է մնացածէն:

Հակառակ բոլոր ասոնց, ինձ ծանօթ աշխարհ մը թուեցաւ Քաօս, և ես զիս գտայ շարադրութեան և յօրինուածքի համակրելի մթնոլորտէ մը շրջապատուած: Ոչինչ անսովոր չերեւցաւ ինձի: Պզտիկ զարմացմամբ չէ որ զխտեցի արեւմտեան արուեստին գլխաւոր միջոցներուն այդպէս յաջող փոխադրումը, այդպէս պարզ կիրարկումը Ասիոյ սահմաններուն եզերքը, ինչպէս նաև այդ արուեստին կերպարանաւորումը իմ մի ազգակից վիպասանի զխտելու կարողութեանը, յղանալու զիւրութեանը և յօրինելու եզանակին մէջ: Պ. Շիրվանզատէ կը դասաւորուի իրավար (réaliste) հեղինակաց կարգը. հետեւաբար, իր մէթոսն է զխտողութիւնը (observation). իրականին արտայայտումն ալ իր նպատակն է: Կը պատահի որ այդ արտայայտման երբեմն զուգընթաց ընկերանայ վիպականութեան (romantisme) հեռաւոր ազդեցութիւն մը՝ ուրկէ քիչեր կրցած են ազատագրուիլ: Այլ ի՞նչ հարկ կայ անհաշտ կերպով խզում առաջ բերել իրականին ու բանաստեղծականին միջև, երբ ասոնց յաջող միութիւն մը գայ երբեմն ծնունդ տալու յափշտակիչ արուեստի մը բոլոր պատրանքներուն:

Սակայն, ժամ է որ մեկնենք Քաօսը, և կ'զգանք թէ բաւական ուշացանք:

Հեղինակին գնահատելի գաղափարներէն մէկը եղած է ամիսփել վէպին պատմութիւնը՝ զրքին առաջին քսան էջերուն մէջ, այսինքն՝ սկզբնապատճառներուն համառօտ ամբողջութիւնը: Մնացած ընդլայնումները բոլոր առաւելութիւններն ունին թատերական խաղի մը՝ որուն առաջին տարուածին մէջ խտացուած կ'ըլլան դէպքերուն ստանալիք ընդարձակմանը գլխաւոր շարժառիթները: Կարճ խօսքով, դէպքերուն յաջորդութիւնը արամաբանական է:

Մարկոս Աղա Ալիմեան, հարուստ մեծատուն, նաւթահանքեր շահագործող, փառաւոր տան մը տէրը Պագուլի ամենալաւ փողոցին մէջ, մահամերձ հիւանդ է և, վայրկեանէ վայրկեան, իր անդրանիկ որդւոյն գալստեանը կ'սպասէ, որուն հեռագրած են, ի Բեդրսպուրկ, հօրը օրհասական վիճակը: Իր վաթսուներ հինգ տարիները պիտի կարենար դեռ երկարել Մարկոս Աղան, եթէ, ցուրտ օդի մը, իր գործաւորներուն վրայ հսկելով, պաղ առած չըլլար: Թոքատապը զինքն իսկոյն գլորեց անկողին՝ ուրկէ չվերականգնեցաւ:

Հիանալի են Մարկոս Աղայի ոսկւով լեցուն տոպրակներուն շուրջ ելած առասպելները, գեանափոր, մութ, պաղ սենեակի մը մէջ երկաթէ ամուր դռներով գոցուած, և ինք, զիչերը, ճրագ մը ձեռքը, կը սողոսկի դէպի գեանափորը, կը համրէ, կը շարէ ոսկւոյ տոպրակները, դեռ նոր ոսկիներ կը լեցնէ անոնց մէջ, Հոն, երկաթէ սնտուկի մը մէջ, ցարդ կը պահէ, խղճահարութեամբ փայփայելով, զոյգ մը արեխը՝ որոնցմով գաղթած էր իր ծննդավայրէն երբ քսանը հինգ տարեկան էր:

Եւ, ահա՛, վեցին հինգ մնացած կառախոււմը բե-

բաւ Մարկոս Աղայի անդրանիկը, Սմբատ, որ ութը տա-
 րիէ խլեր Բեդրասուրկ գացած էր, նախ համալարան,
 յետոյ ամուսնացած էր ուս աղջկան մը հետ և, այժմ,
 երկու զաւակ տէր է: Այս օտարօտի միութիւնը անբու-
 ժելի ցաւ պատճառած էր հօրը՝ որ իրապէս կը տանջուէր,
 կրկնելով սա միակ խօսքը. «Որդիս խայտառակեց ինձ,
 մոռացաւ պապերի հաւատը»): Եւ այն որ, դեռ չարաթ
 մ'առաջ, լսել չէր ուզեր Սմբատի անուշը, հիմա «հողին
 չի տալիս» մինչև որ զայն չտեսնէ իր քով: Եւ որդին
 կուգար ընդունիլ իր հօրը վերջին շունչին հետ անոր յե-
 տին կամքը:

— «Անիծվե՛ս, եթէ վերջին կամքս չես կատարել...»

Կարմիր զմուռով կնքուած ծրար մը, որ իր կտակը
 կը պարունակէ, օրհասականին հրամանովը կը դբուի
 Սմբատի ձեռքը և, իբր վերջին խօսք.

— «Մնացեալը մայրդ կատի, անիծվե՛ս եթէ չես
 կատարել»):

Մարկոս Աղայ ոչ այլ ևս է: Բովի սննեակին մէջ կը
 հեծկասոյ այրին Ոսկեհատ՝ որ լալազին բառերով Սըմ-
 բատի կը բացատրէ հօրը կամքը:

— «Ինչո՞ւ գնաց օտար աղջկան հետ կեանքը կա-
 պեց, ասում էր խեղճը: Նա գիտէր որ օրէնքով պսակ-
 ված ես, երեխաներ ունիս, բայց էլի չէր ուզում հաւա-
 տալ...: Հիմա, դու արա ինչ որ ուզում ես, բայց չլինի
 թէ անեծքին արժանանաս: Լսեցի՞ր, լսեցի՞ր...: Կամքն
 այն էր որ թողնես այնտեղ նրանց և մտնես ծնողացդ
 օջախը: Հիմա, դու գիտես...»

— «Իսկ եթէ չկարողանամ կատարել:»

— «Եւ չես կարող, եթէ ազնիւ մարդ ես,» —
 կ'ըսէ յանկարծ Միքայէլ, մանչերուն երկրորդը, իսկ Ար-
 շակ դեռ պատանի է, և միակ աղջիկը, Մարթա, կինն է
 Իսահակ Մարութիւնանի: Ասոնց բոլորն ալ վայրկեան
 մ'առաջ կը շրջապատէին հողեւարին անկողինը:

Կտակին բացումը կ'ըլլայ յաճորդ օրը: Ահաւասիկ
 գլխաւոր արամագրութիւնները.

Տան ծխական քահանան պիտի ըլլայ Տէր-Սիմոնը:
 Սմբատ պիտի ուղղէ իր Միքայէլ եղբայրը՝ որ շուսայտու-
 թեան մէջ թաղուած է: Ինք և մայրը պիտի հսկեն Ար-
 շակին վրայ: Ամէնքը մէկ յարկի տակ պիտի բնակին
 միասին: Կտակարարը Սմբատէն «խնդրում ու աղերսում
 է ուղղել իր սխալը», այսինքն լքանել իր ուսու կինը:
 Գոյքը, շարժական և անշարժ կալուած, կը յանձնուի
 Սմբատի իրաւասութեանը: Արշակ, մինչև իր չափահա-
 սութիւնը պիտի ունենայ մայրն իբրև ինամակալ: Ամ-
 սական յիսուն բուսլի միայն պիտի ստանայ Միքայէլ,
 մինչև այն օրը երբ զգաստանայ, ամուսնանայ, և այդ-
 ալ բացարձակապէս (բացառապէս?) հայ աղջկան մը հետ:
 Այն ատեն պիտի մասնակցի ժառանգութեան: Սմբատ
 զրկուած է իրաւունքէն՝ իր կնոջը և ոչ իսկ իր զաւակ-
 ներուն կտակելու իր բաժինը: Այս կտակը կը յայտնէ
 զօրեղ պահպանողական ոգի մը մուտալին քով, և տեսակ
 մը նուիրագործում ըլլալ կը թուի անդրանիկութեան
 իրաւունքին՝ որ ոյժն է անգլիական ընկերային կացու-
 թեան անլթար պահպանմանը և յարատեւութեանը:

Իսկ աղջիկը և փեսան, Մարթա և Իսահակ Մա-
 րութիւնեան, կրնան ափերնին լզել: Փող մ'իսկ պիտի
 չունենան իրենց բաժին:

— «Այդ կտակը տպօրինի է, — կ'ըսէ Իսահակ
 իր կնոջը ականջին — գնա՛նք այս տեղից: Այստեղ, բա-
 ցի Միքայէլից, բոլորը մեր թշնամիները կը լինին... կը
 տեսնես...»

Եւ խորամանկ աղուէսը լաւ գիտէր իր բառերուն
 զօրութիւնը: Միքայէլ, դժգոհ մը իրեն չափ, միակ հու-
 գործիքը պիտի կարենար ըլլալ կեղծարարի իր հնարա-
 մտութեանցը: Ապօրինի ըսուած կտակին դէմպէսք էր հա-
 նել կեղծ կտակ մը, շահագործելով Միքայէլի դբամի
 կարօտութիւնը և տկար նկարագիրը:

Մարկոս Աղայի մահէն առաջ եկած խիստ կոնճուտ կացութիւնը, ընտանեկան և դրամական, բնական հետեւանքն է այդ զգուշաւոր կտակին: Չննք կրնար մանրամասնօրէն հետեւիլ դէպքերուն ճիւղաւորմանը՝ առանց կրկնութիւնն ընելու վէպին, ինչ որ բնաւ չէ մեր նպատակը: Ի՞նչ նախատեսութիւն կարելի պիտի ըլլար ընել զանազան դերակատարներու ապագայ ընթացքին վրայ: Միթէ Սմբատ պիտի լքանէ՞ իր կիներն ու զաւակները: Միքայէլ մինչև երբ պիտի շարունակէ իր շուայտ կեանքը, ի՞նչ փորձանքներու պիտի հանդիպի, ի՞նչպէս պիտի զգաստանայ: Այրի Ոսկեհատին վարմունքը իրեններուն հետ, Արշակին ապագան, Մարթային յուսախաբութիւնը, Մարութխանեանին թաղուն հնարքները տիրանալու համար Սմբատի և եղբարցը գոյքին, ա՜հ այնքան բազմակողմանի հարցեր՝ որոնց լուծումը մէկ անգամէն չի դարբնականարար, այլ պէտք կ'ըլլայ որ հեղինակը մեծ ճարտարութեամբ զմեզ անցընէ ընտանեկան խառնաշփոթութեանց այդ լարելիքոսին մէջէն՝ որ այնքան լաւ կ'արդարացնէ վէպին Քաօս յորջորջումը: Ասկէ գատ, Սմբատ զօրեղ նկարագիր մը չէ, հակառակ համոյսարանի մէջ ընդունած ուսմանը: Ունի դիմադրութեան ոյժ մը՝ որ հիմնուած է առողջ բարոյականութեան վրայ ինչպէս նաև ժառանգուած պահպանողականութեան մը բնազդին վրայ՝ որուն մէջ խառցած ըլլալ կը թուի Պ. Շիրվանզատէի թագուն բողոքը այն զանազան փորձերու դէմ որ անվրէպ պիտի խախտէին, օր մը, հայ աւանդական ընտանիքը, յանուն չենք դիտեր ինչ սկզբունքներու՝ որոնք մեզ կը ներարկուին, փոքր քանակութեամբ, «ընկերային արգարութիւն», «ընկերային հաւասարութիւն», «ընկերային հարց» անուններուն տակ: Սմբատ կը տենչայ զրկեալ դասակարգերուն բարեկաւութեանը, բայց առանց տակնուվրայութեան: Բարի «պուճուս» մըն է, խելքը շատ չ'հանիր «սօցիալ» ըսուած քիչ պարզ խընդ-

րին: Մաղթելի էր որ միակ Քաօսը, որ գրուեցաւ ընտանեկան շփոթութեանց առթիւ, վերջինը մտար իր տեսակին մէջ, չտարածուէր մինչև հայ համայնքին ամբողջութեանը և առիթ չունենայինք կարգալու հայ ընկերային Քաօս մը:

Չկենանք, սակայն, և շարունակենք մեր մեկնութեանն ընթացքը:

Հայ միջավայրի բարքերու մտահար պատկերներ կան Քաօսի մէջ, որոնցմէ են Մարկոս Աղայի յուզարկաւորութիւնը, հոգեհանգստի հանդէսը, հոգեճաշը — անյազ կերուխումի և քստմնելի լրբութեան զգուեցուցիչ տեսարան մը — կերակուրի և դրամի բաշխումը մութացկաններու, որոնք այնքան կենդանի սծով մը նկարուած են՝ որ չենք կրնար դիմադրել անոնցմէ քանի մը տողեր արտադրելու փորձութեանը:

Եկեղեցւոյն մէջ, Արշակ կը ձանձրանայ տիրացուներէն, ալելուխաներէն, «Սաղաղութիւն ամենեցուն»ներէն: Նկատելով ապագայ ազատութիւնը, կ'ուրախանայ հօրը մահէն: Միքայէլի ջիղերը թոյցած են, դրամը միշտ իրեն պիտի պակսի և հօրը մահը պիտի չբերէ ակնկալած դարմանը. ուստի դազալն իրեն ատելի կ'երեւայ: Սըմբատի մէջ իրարու կ'ընդհարին անցեալն ու ներկան, ներկան ու սպագան: Տարակութեամբը, ինչպէս ամէն քարոզ, Եպիսկոպոսին «Աւուր պատշաճի» ներբողը նշանակելի է. «Էջմիածնի վանքին հինգ հազար, ձեմարանին հինգ հազար, Մարգասիրական Ընկերութեան տասը հազար, Ուսումնարանին երեք հազար, Ալքատանոցին երեք հազար, թո՛ղ օրհնվի հանդուցեալին յիշատակը»:

Սգաւորներուն ընդարձակ բնակարանին մէջ, տաք օդի մը, պատուհանները բաց, սրահները լեցուած անօթի բազմութեամբ մը, տեղի կ'ունենայ հոգեճաշը, շունչով, գոլորշիով, ձենձի հոտով, ծխախոտի մուխով, փոշիով, քրտինքով յագեցեալ մթնոլորտի մը մէջ: Առատ ուտելիք, գինեոյ փայլուն շիշեր, սպիտակ մաքուր սիւնոցնե-

րու վրայ : Պատուաւոր մարդոց , ջնջերուն սեղանին նախագահն է Տէր-Սիմոն , որ իր առաջին բաժակովը կը մաղթէ . « Աստուած հողին լուսաւորի » : Եւ բերնէ բերան , սննեակէ սննեակ , մաղթանքը կ'արձագանգէ . « Աստուած հողին լուսաւորի » : — « Հիւրերը ուտում էին անխօս , աչքերի տակով ծուռ-ծուռ նայելով իրարու երեսին և միմիանցից ամաչելով : Բայց գինու շիշերից առաջին շարը հիւրերի գլուխը տաքցրեց , և թրջված լեզուները բացուեցին » : Հարուստներն իրենց շահերովը մտազբայլ էին : Ասոնց հետ է Միքայէլ , իր մտերիմներովը , որոնցմէ մէկը ցած ձայնով կը գուլէր Օբէրայի նորեկ երգչուհին . « Երէկ ճանչցայ , — կ'ըսէր — անոր կինա՛ցը » : Միւս սեղաններուն վրայ բազմած էր գռեհիկ տարրը : Իւրաքանչիւրն իր դրացիին շատ գինի կը հրամցնէր որպէս զի ինքն աւելի խմէ : Կօշկակար մը , աչքի սեղմումներով , ձեռքը կուրծքին քսելով , կը պարպէր գաւաթը և ամէն անգամ կ'ըսէր , « Օխ , ի՛նչ անուշ է հարուստի գինին . . . » : Հոգեճաշի սեղանին վրայ կ'ուրուագծուի լուսնի գիշերուան Իէֆ մը , որ կ'սկսի թղթախաղով մը հանրային էլիւալին սրահներէն մէկուն մէջ և կը վերջանայ ռանգաների հարբեցողութեամբ մը զուարճասէր թուրք Քիազիմ Պէյի բնակարանը :

Աղքատներու կերակուր բաշխումն ալ խիստ աղքեցիկ տեսարան մ'է և կ'արժէ որ քանի մը տող անկէ արտագրենք : Կիսամերկ , կեղտոտ , ողորմելի մուրացկաններու բազմութիւն մը կը խոնուի տանը բակին մէջ . ամէնքը զիրար կը հրեն , կը պուան , կը հայհոյեն որպէս զի իւրաքանչիւրն առաջ անցնի խոհանոցին դրան առջև և յափշտակէ պղինձէ կաթասներէն թափուած կերակրոց մնացորդները : « Տիրում էին կոպտութիւնը , կեղտը , ցնցոտիներն ու հայհոյանքը : Մի կոյր հայ փայտով անխնայ հարուածում էր աջ և ձախ : Մի պատանի պորսիկ , նրա փեշերից քաշելով , աշխատում էր ինքն առաջ ընկնել :

Մի ուռս անդամաւոր՝ սայթաքեց , ընկաւ մի ասորի կնոջ վրայ և կատաղութիւնից խածնեց ոտը : Մի կարմրերես լեզգի , որի թեւերը մինչեւ արմուկները կտրած էին , սրա և նրա վրայ էր արձակվում , ատամներով խլում մաի կտորները և գրեթէ առանց ծամելու կուլ տալիս : Ծների ոհմակը խառնուել էր մուրացկաններուն և մրմրուալով կրճոտում էր գետնի վրայ թափված ոսկորները և լսիում կերակուրների կեղտոտ հեղուկը » : Ահաւասիկ նշանակելի նկարագրութիւն մը որուն իւրաքանչիւր անցքը կ'աղղէ մեր զգայարանաց միանգամայն , և գլխաւորաբար կը դրդուէ մեր հոտաուրութեան գործարանը այն բոլոր խանձի , ձենձի , աղտոտ զգեստի , քրտնաթոր մերկ մորթի , գարշելի շնչաուրութեան բուրմանցը հետ : Տարբեր կերպով չէ որ Փրանսացի իրավար վկայագիր մը պիտի արթնցնէր միանգամայն մեր զգայարանքը և տարօրինակ կերպով սոստկացնէր անոնց զարշանքի տպաւորութիւնը :

Կարգը եկաւ հարիւր բուսկիներուն բաշխմանը , Ոսկեհատին հրամանովը , ի յիշատակ հանգուցեալին : « Սրաֆիոն Գասպարիչը թաշկինակը շարժեց . դրամները հնչեցին : Արծաթի արորժալուր ձայնը , էլէքտրական ասկի(?) պէս անյնելով խուժանին մամնով , ցնցեց նրան : Քանի մը վայրկեան անշարժ էր և սալած նայում . . . : Բայց ահա շարժվեց , դղրդայ և , խուլ աղաղակ բարձրացնելով , արձակվեց թաշկինակի վրայ , որպէս գիշակեր ագռաւների հրամ . . . : Խուժանը շրջապատեց ծերունուն : Հարիւրաւոր աղտոտ , առողջ և գօս ձեռքեր միաժամանակ ցնցվեցին օդին մէջ . . . : Պարսիկներ օրհնում էին հանգուցեալին յիշատակը և աղերսում էին նրա համար երկնային դրախտ : Քրիստոնեաները անզուսպ հայհոյում էին « անհաւաստներին » , անխնայ ծեծելով նրանց » : Ահա՛ թէ ինչ աղբեցութիւն ունին անօթի փորը և դրամի տենչը՝ մարդոց սրբանուէր հաւատքին վրայ :

Խրախճութեանց և շուայտութեանց տեսարաններն

ալ նուազ ազդեցիկ չեն : Մարդկային անասունը իր ազե-
զութիւններովը պատկերացուած է Քիւզիմ Պէյի սար-
քած Բեֆին գիշերը, ի պատիւ Սմբատի, անոր սուզի
քառասունքին աւարտելուն : Հոս է որ Միքայէլ կը յայտ-
նուի բուն իր տարրին մէջ : Իրեն դրամ կը պակսի միայն :
Անձնասիրութեան զուրկ իր մնդկ նկարագիրը կը կերպա-
բանաւորուի սիրաբանութեանը անցքերուն մէջ Գրիշայի
քոյր Տիկին Անոյշ Դուլամեանի հետ, որուն կը տիրանայ,
զայն լքելու համար անպատուած, յուսահատ, ամուսինէն
ծեծուած և արձակուած : Միւս կողմէն Սմբատ յարատե
կը վճարէ Միքայէլի ստորագրած մուրճակները՝ անոր վրայ
քաշուած : Անկուտիի գեղիս կեանքը վերջապէս կը հանգի
զարհուրելի անպատուութեան մը, Մարութիւնեանի
դաւազրութեամբը : Միքայէլ կը կեղծէ իր հօրը ստորա-
գրութիւնը և զայն կը դնէ կեղծ կտակի մը տակը : Ասկէ
զատ, իր բարոյական անկման անդիտակից, մտազբազ և
անբանացեալ, Միքայէլ կ'ստորագրէ, ի նպատակ Մարութ-
իւնեանի, կէս միլիոն բուլղի արժէքով զանազան մուր-
հակներ. Սմբատին ներկայացնելով, Մարութայի ամու-
սինը պիտի գանձէր ժառանգութեան այն բաժինը՝ զոր
Մարկոս Աղա զլացաւ իր ամուսնացած աղջկանը : Բոլոր
այս սպիրատութիւնք պատճառ կ'ըլլան որ Գրիգոր Հա-
բէթեան, որ մը, ակումբին (էլիւպ) մէջ կ'ապտակէ Մի-
քայէլը ի վրէժ իր քրոջը կորուսած պատուոյն : Ստորնու-
թիւնը ծանր էր : Միքայէլ կը բռնադատուի աչքերը
զարձնել իր վրայ և տեսնել ազնիւ կեանքի վերա-
դառնալու հարկը : Սակայն, իրեն դեռ վերապահուած կար
բարոյական սպասակ մը : Շուշանիկին պատմութիւնն է
այս և, հոս, վէպը կը ճիւղաւորուի, կը մտնէ սոււարոյ
և վարչութեան յարաբերութեանց մէջ՝ ուր միջավայրն
այլ ևս կը դադրի սոսկ ընտանեկան կամ առնմային ըլլա-
լէ : Տիեզերազգայնութեան (cosmopolitisme) միջավայր մը
կ'ընդլայնի, և վէպին նորագոյն հերոսները կ'ստանան

իրենց ծնունդը՝ կարծես օտար խառնուածքներ յատկա-
նշող նկարագիրներէ : Այս առթիւ, յարմար է որ ցուց-
նենք Սմբատի գործունէութիւնը՝ իրականացնելու համար
«ընկերային» այն բարեխառութիւնները զոր երազած էր
նուազ իբր «սօցիալիզմ» քան իբր պարտական մը հան-
դէպ այն զրկեալներուն՝ որոնք մնասուած էին, ըստ իր
կարծեաց, իր հօրը անիրաւութիւններէն :

Սմբատ նուիրած է իր անձը նաւթահանքերուն բար-
ւոք վարչութեանը և գործաւորներուն վիճակին բարե-
լաւմանը, որոնց հանգստին համար կը ծախսէ հարիւր
յիսուն հազար բուլղի (գրեթէ տասնը հինգ հազար սթէր-
լին ոսկի), շինել տալով երեք նոր կացարաններ, նորա-
գոյն գրութիւններով : Կը հաւատայ թէ հայրը հարստա-
ցեր էր ի վնաս գործաւոր դասին, զայն աշխատցնելով
առաթուր : Պիտի հատուցանէ հօրը անիրաւութիւնները
և այս վեհանձնութիւնը պիտի ազատագրէ զինքը, իր
դատողութեամբ, հօրը դժողակ կամքին համակերպելու
պարտքէն : Ուստի, դրամական այդ մեծ գոհողութիւն-
ները կ'ընէ վարելու համար իր գործաւորները ըստ նո-
րագոյն ըմբռնմանց : Սմբատի հոգեբանութիւնը պարզ է
այս կէտին մէջ և հեղինակը, որ մեզ կը թուի զայն վա-
րել ըստ իր անձնական գաղափարներուն և զգացմանցը—
ինչպէս Դուրկէնիէֆ կը վարէ Բօթուկին մը Մուխ
անուն վէպին մէջ—հարկ չտեսներ մանրամասն խօսիլ այդ
«նորագոյն ըմբռնմանց» վրայ, որոնք թերևս զինքը շատ
հեռու տանէին :

Միւս կողմէն, Սմբատի մտահոգութիւնն են գլխա-
ւորաբար կինը և զաւակները : Կ'ատէ կինը բայց կը սիրէ
զաւակները՝ զոր կ'ուզէ ունենալ իր քով : Իսկ մայրը,
Ոսկեհատ, հաստատապէս կ'ընդդիմանայ հարսին վերա-
դարձին Բեդրսպուրկէ : Այս հոգերը ամենադժբախտ կ'ը-
նեն Սմբատը : Կ'արժէ կրկին կարդալ Թ. Էջը, որ գեղեցկա-
գոյններէն է, թափանցելու համար Սմբատի հոգեոյն ուղե-

ծուփ կացութեանը: «Ես դժբախտ եմ»: Այս է իր միակ մտածումը, երբ կառքին մէջ նստած, կ'անցնի իր նաւթանքերուն տարածութեանը մէջէն, ընկերութեամբ Դաւիթ Չաղարեանի, իր հաշուակալը, բարի ամուրի մը, որ բեռնաւորուած է իր անդամալոյժ եղբորը և ասոր ընտանիքին հոգերովը: Եղբայրն ունի աղջիկ մը, Շուշանիկ, որ, անձնուէր, հեղ, գործուեայ, կը մեղմացնէ իրեննեւրուն տառապանքը և լուին համբերատարութեամբ կը ծառայէ անկար հօրը անհանդուրժելի քահանայքներուն: Կ'ըբազի ամբողջ օրն անով, թե էն բռնած կ'ըբօսցնէ սենեակէ սենեակ, զիրք կը կարգայ անոր համար, թուղթ կը խաղայ անոր հետ: Կը ծառայէ նման աղախնի, կերակուրը կը պատրաստէ, կը բերէ, կը կերցնէ, կը դառնայ քմբքն գերին այն կէս կմախք և կէս գօսացած հօրը՝ որուն առողջ ստամոքսը գոհանալ չգիտէր:

Սմբատ կը համակրի ի տես այս երիտասարդական կոբովին, և Շուշանիկի կը յանձնէ կիրակնօրեայ դասախօսութիւնը՝ գործաւորներուն համար բացուելիք պարօրցին: Համակրութիւնը փոխադարձ կը դառնայ, կը հաստատուի, կը զօրանայ:

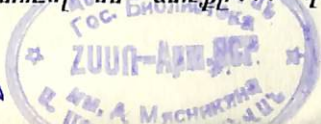
Ոսկեհատի հարսին վերադարձը անխուսաբելի էր, և Բեղբայրակէն հեռագիր մը կը բաւէ պեկոծելու Ալիմեանց տունը: «Ճարս ինչ, բերել ես տալիս, պիտի ընդունեմ: Բայց, որդի, հօրդ կամքը ստնատակ ես անում, այլ լաւ չի', լաւ չի'...»: Վերջապէս տեղի տալով. «Գնա, որդի, դնա բեր, ես խօսմ չեմ դար»: Իսկոյն, դէմ առ դէմ են կեսուր և հարս: Ասոնց առաջին ակնարկը, առաջին խօսքը թագուն վիրաւորանք և արուլութիւն ծնուցին: Փոխադարձ ատելութեան ուխտ մը ուխտեցին երկուքը միանգամայն: Ամեն օր, այլ ևս, Ոսկեհատ և Մարթա կը չարախօսեն իրենց հարսէն, և կը փութացնեն տագնապալից վերահաս վայրկեանները: Մարութխանեան միշտ կը գործէ, անդադար կինը կը

4308-87

խրկէ Ալիմեանց տունը, որպէսզի լաց ու կոծով պահանջէ իր ժառանգութեան բաժինը: Արշակի անառակութիւնները, շուայտանքը, անբարոյականութիւնները անդադար վէճ կ'արժարծեն ընտանեկան յարկին տակ: Հարսը, Անտօնինա Իվանօվնա, նրբացքին մէջ կը պատահի Արշակին, գրգռուած, կիրքոտ, որ տարփանքի խօսքերով կը համբուրէր տիկնոջ մանկամարդ աղախնը: Անտօնինա չձածկեր իր դադափարը և կը յայտարարէ թէ բոլոր Ալիմեանք ապականած սո՛ճ մ'են: Կարծիքի այս ծայրայեղութիւնէն բնականաբար կը վիրաւորուի Սմբատ, և կ'սկսին կծու վիճաբանութիւնք. հայե՛րն են անբարոյական՝ թէ ուսերը չե՞ն որ մտլութեանց սերմերը կը մտցնեն հայոց մէջ: Անգամ մը որ կ'արտասանուին այս պիտի թունաւորիչ խօսքեր, խաղաղութիւնն իսպառ կ'անհետանայ ընտանիքէ մը: Այնպէս որ օր մը, վերջապէս, կինը կը յայտնէ թէ երկուքն ալ սխալեր են զիրար առնելով և կը գոչէ Սմբատի երեսին. «Տուէ՛ք ինձ երեսաներին, կըտամ ձեզ անպայման ազատութիւն»: Որուն պատասխանը կ'ըլլայ. «Արհամարում եմ ձեր խոստացած ազատութիւնը, ինձ համար թանգ են միայն իմ երեխաները»: Առօրեայ դարձած են այսպիսի ընդհարումներ: Ահաւասիկ սրտածմլիկ տեսարան մը՝ որուն առջև չկրնար չյուզուել հայ մը որ կը գուրգուրայ իր ազգային աւանդութեանցը վրայ:

Թաթախման տօնին օրը (Վարդապետ), եկեղեցոյն գանգակներն ուրախ կը հնչեն. բոլոր ծնողք, պապեր, տատեր, իրենց մանուկներուն ձեռքէն բռնած կը դիմեն տօնախմբութեան: Մարթա կուգայ առնել իր եղբոր դաւկըները և եկեղեցի տանիլ: Ոսկեհատ հրաման կուտայ աղախնին որ աղոց հագցնէ տօնի զգեստները և իր մօտ բերէ: Բայց Անտօնինա կը մերժէ, խմանալով որ պահանջողը Մարթան է: Իսկ սա կը գրգռէ իր եղբայրը, «Ինչո՞՞ մարդ, սանձգ տուելու ես ձեռքը, գոնէ այս

6766-57

օրուայ օրը նա խնայէր քիչ:» Անա նոր շարք մը Գեաքսթիւններու և չարախօսութիւններու, նոր ընդհարում երկու ամուսիններու միջև, ահագին խառնութիւն տան մէջ:

— «Ոչ ոքի, ոչ ոքի չեմ տալ իմ երեխաներին» — կը գոչէ Անտօնինա, մինչ հեռուէն տօնային ուրախ գանգալահարութիւնք կը թրթռացնեն պայծառ օդը:

— «Այ տօն ուրախութեան, այսօրուայ օրը բոլոր քրիստոնէաների տներում ծիծաղ ու պար, իմ ծնողների տունը կռիւ և արտասուք: Մամա՛, մտիկ արա հարսիք աչքերին, տես ի՛նչ գազան է դարձում ուսում առած կնիկը, մոռէկ արա և ուրախացիր:»

Կանանց և հարստութեան մասին, Սմբատի գաղափարները յեղաշրջուելու վրայ են: Տակաւ կը մերկանայ իր առաջին տարիներուն զգացումներէն՝ զոր կը փշրեն կեանքի տագնապները: Հոս, անցողապէս, հեղինակը կը յարուցանէ կնավարութեան (féminisme) խնդիր մը և մէկ վճռով լուծել կուտայ Սմբատին. այսինքն թէ՛ «կոռճ գլուխն առճասարակ չսփառորից աւելի ուսում տեղաւորելու ընդունակ չէ:» Յուզուած մոքի մը սյս գաստութիւնը չարգարանար՝ նկատելով որ խնդիրը ուսման չսփառանցութեան վրայ չէ հոս, այլ պարզապէս զանազան կրթութեան և գանազան մտայնութեան տէր անձանց ի մի հուսաքմանը վրայ: Եթէ «չսփառորից» աւելի նկատուի Անտօնինայի ուսումը, նոյնպէս է նաև միւս կողմին (Ոսկեհատ և Մարթա) sqիսուքիւնը: Ինչպէս ըսինք ասկէ առաջ, Սմբատ չունի, դժբախտաբար, լուսամիտ այն հեղինակութիւնը որ պատկառանք կ'ազդէ ամենուն և հեռու կը մնայ մէկ կամ միւս կողմին ծայրայեղութիւններէն: Իր մօրը զէնքը՝ Մարկոս Աղայի անեծքին հեռանկարն է, Մարթա շահ ունի խառնակերտ ամէն բան: Սմբատ բուն յարձակումներ կ'ընէ կոռճը վրայ իբր թէ գայն անմիջապէս ճամբել ուզէր, բայց

խօսքերը ապարդիւն կը մնան, ազդեցութիւնը կը պակասի, նախատեսութիւն չունենար թէ անկարելի է բաժնել զաւակները իրենց մօրմէն: Անէծքի հաւատացողները Սմբատի յուզումներուն մէջ պիտի տեսնեն խորհրդաւոր ազդեցութիւնը Մարկոս Աղայի խօսքերուն: Այդ սահմանափակ փիլիսոփայութեան տէր մարդուկը լուս գաստած էր ապագան՝ խրատելով ամուսնութիւն «բացարձակապէս» հայ աղջկան հետ:

Միթէ, միւս կողմէն, արդա՞ր են Մարկոս Աղայի յետադարձ բողոքները անխուսաբելի հեռեանքներուն դէմ իր իսկ որոշմանը՝ երբ խրկեց Սմբատը Բեդրասուրի, համալսարանի ուսմանց, հեռու իր հայրենիքէն, օտար քաղաքակրթութեան մը հնոցին մէջ: Բնականաբար, Սմբատի աչքերուն այլևս գէշ պիտի երեւային իրենները, հայրենակիցները, և խրամատ մը զանոնք պիտի բաժնէր իրմէ: Ծայրայեղ պահպանողականութեան մը զո՞հ չընէր միթէ Մարկոս Աղա իր զաւակները՝ որոնք, եթէ օտար դաստիարակութենէ զրկուէին, պիտի մնային յետադէմ: Մենք կը կարծենք թէ հեղինակին բուն դիտաւորութիւնը եղած է զնեղ կարկառուն զիծերով հակապատկեր մը հինաւուրց և նորագոյն դաստիարակութեանց միջև: Սըմբատ օժտուած է այն յատկութիւններով՝ որ կարողացնեն զինքն ըլլալ անհրաժեշտ հաշտութեան կապը հինին և նորին միջև: Չմոռնանք իսկոյն աւելցնելու թէ պառակտման պատճառները, հոս, այնքան խորին, խզկան և սկզբունքի հարցէ մը չեն ծագիր, որքան կը ծագին Դուրկէնիէֆի Հաբե Եւ Ջաւակունի(1) անուն վէպին մէջ, ուր Պազարօֆի հետեող մըն է ոչնչականութեան, ժխտող մըն է ամեն հեղինակութեան, ուրացող մըն է ամեն առանգութեան: Չափեցէք, այժմ, այն ահագին տարբերութիւնը որ կայ Պազարօֆի և ասոր ծնողայրը միջև և,

(1) Pères et Enfants, Edit. Charpentier.

միւս կողմէն, Ալիմեան Մարկոսի և տղուն Սմբատի միջև դիտուած նուազագոյն անհամաձայնութիւնները :

Համազգի ամուսնութիւնք միայն, արդարև, գրաւական են հայ համայնքին պահպանութեանը և տեւականութեանը : Բնախօսական կամ գեղեցկագիտական նկատումներ կրնան քաջալերել տարբեր ցեղերու միութիւնը • բայց մենք, հայերս, դիմադրեցինք ամէն քանդիչ ոյժերու՝ միմիայն հաւատարիմ մնալով մեր աւանդութեանց, լեզուին և ընտանեաց, մանաւանդ շնորհիւ ամուսնութեանց համացեղութեանը՝ (homogénéité) : Յայտնի է, սակայն, Մարկոս Աղայի վերջին կամքին ծայրայեղութիւնը : Սմբատ չէր կրնար լքել իր կինը և ոչ իսկ զաւակները : Հետևաբար, անգործադրելի մնալու դատապարտուած էր այդ արտակարգ պահանջումը : Միքայէլ լաւ արժանացաւ հօրը՝ կնութեան առնելով Շուշանիկը • բայց, միւս կողմէն, Խիմարութեամբ իր հարստութեան մասը շորթել տուաւ Մարութխանեանին և սօրիալեցաւ իբր պաշտօնեայ ծառայել Ալիմեանց քով :

Նափթանքին մէջ հրդեհ մը պատճառ կ'ըլլայ շատ բարիքներու : Եթէ վտանգի կ'ենթարկուին Սմբատ, կինը, զաւակները, ինչպէս նաև Շուշանիկ և հօրեղբայրը, սակայն և այնպէս վտանգը կ'ազնուացնէ Միքայէլը, ի յայտ բերելով անոր մէջ թագուն բարեմասնութիւններ զոր մութիւնը դեռ փճացուցած չէր : Հրդեհը, միւս կողմէն, ժլատ կը դարձնէ Սմբատը՝ որ առատաձեռն էր • մկանունքի ոյժ կուտայ դօսացած և անկար Սարգսին (էջ 403), որ կը դիմադրէ երկու հոգիի միացած ոյժին, թէև այս վերջին պարագան բոլորովին ճշմարտամասն չլիով մեզ : Կաթուածէ կը բժշկուին երիտասարդ կազմեր՝ մեծ աղէտի մը պատճառով ցնցման աղբեղութիւնէն : Բայց երևակայել թէ Սարգսի նման «կոմսիք» մը ունենայ իր մէկ թևին մէջ այնքան դիմադրութեան ոյժ որքան մկա-

յած ուրիշ չորս թևեր, այս կը կարօտի բնախօսական ապացոյցներու :

Պ. Շիրվանդատէ արդէն տուած էր նափթանքերու հրդեհի նկարագրութիւն մը 1883ին, վիպակի ձևով, մինչդեռ Քաօսինը մաս կը կազմէ ամբողջութեան մը և աւելի կատարեալ է : Հաճիք է միթէ բաւական նկարուն չզանել անոր դժած պատկերները և բսել թէ հեղինակը մեզի կը ներկայանայ աւելի իբր դժագրիչ քան նկարիչ : Գծագրութեան յաջող պատկերներ են, օրինակի համար, Մարութխանեանի խանութը (էջ 132), Ալիմեանց գրասենեակը (էջ 150), շոգենաւի մը մօտենալը (էջ 158) : Կը պատահի, սակայն, որ ընդհանուր բաւեր տեղը բլունեն արտայայտիչ մանրամասնութեանց, օրինակի համար, Սմբատի գրասենեակին կած կարասին որ «պատշաճաւոր» կերպով նորոգուած էր (էջ 150) : Փոքրութիւ բայց քանի մը կարկառուն մանրամասնութիւնք լաւագոյն պիտի պատկերայնէին միջավայրը :

«Միջավայրը—կ'ըսէ Բօլ Պուսթէ—պատճառ է և միանգամայն արգասիք • պատճառ է՝ որովհետև չըջասիւն իրերը խորապէս կ'ազդեն նկարագրիներու վրայ, և կարասիէն սկսեալ մինչև կլիման չկայ բան մը որ իր մասը չունենայ պղտիկ եղելութեանց անհուն շարքին մէջ՝ որոնց միջև մնալով մարդ ինքն իրեն համար կ'ըսէ «ես եմ»—արգասիք է, որովհետև ժարդս հակուժ մ'ունի ինքզինքն իր մտքին առջև բերելու զինքը չըջապատող իրերուն մէջ, որովհետև կը խորհի թէ երկար ատեն չըբջապատուած պիտի մնայ անոնցմով : Այն սենեակը որուն մէջ կ'ապրի մարդ մը՝ արտաքին պատկերն է իր սովորութեանց և շարժուձևերուն : Տրամարանական են, ուրեմն, դիտողութեան վրայ հիմնուող վիպասանները, երբ մանրակրկիտ նկարագրութիւնը կ'ընեն մեր կեանքին բուրդը գարդին (décor) թէև ըլլար աւերեւոյթս աննշան»⁽¹⁾

(1) Paul Bourget, Nouveaux Essais de Psychologie Contemporaine, Alf. Lemerre, էջ 216:

Ասոր համար է որ Մարկոս Աղայի ննջականեակը, ուր ան մեռաւ, մեղի բան մը չըսեր. եթէ անճաշակ, թափուր կամ պաղ էր, պէտք էր ըսել թէ պաղ, թափուր կամ շատ ճաշակաւոր էր ըստ ասիականին: Մենք չենք պահանջեր մանրակրկիտ խուզարկութիւն, բայց սիրահարն ենք յատկանշականին, կարկառունին, այն մանրամասնութեան՝ որ թելադրիչ է, և իրէն անջատուելով կ'անցնի անհատին, կը լուսաբանէ անոր հոգւոյն գաղտնիքը:

Ասկէ զատ, կ'ընդնշմարենք հեռանկարի (perspective) տարտամութիւն մը՝ ուր որ կը հանդիպինք ընդարձակութեանց, գիւղ, դաշտ, թաղ, փողոց, երկայն ճամբայ, և, զորս ընթերցողը չերեակայեր խեղոյն, և որոշ տեղեր, որոշ դիրք մը չեն պատկերանար և տպաւորուիր անոր մտքին մէջ:

Բայց ի՞նչ հարկ ծանրանալ այսպիսի կէտերու վրայ՝ որոնց մէջ պատասխանատուութեան գլխաւոր մասը կ'իջնայ մեր հայերէն լեզուին վրայ, զոր մեղմէ ոչ ոք, ըլլայ վիսպասան, ըլլայ բանաստեղծ, ըլլայ հրապարակագիր, չը գիտեր կատարելագէտ: Հայ բառարանը լեցուն է այնպիսի անուններով և մակդիրներով որոնք մեզի զտրմանք պիտի ազդէին եթէ հետաքրքրուէինք փնտռելու, միտք պահելու և շրջաբերութեան դնելու: Չեմ խօսիր գաւառական բառերու մթերքին վրայ՝ որ մեզ համար թաղուած գանձեր կը մնան միշտ:

Գրական արուեստին համար անբաւական գործիք մըն է հայերէն լեզուն, — գրաբար կամ աշխարհաբար, տարբերութիւն չկայ — իր արդի ձևին մէջ, ինչպէս որ մեղի կ'աւանդեն և ինչպէս որ մենք կը սորվինք: Տարիներ այսպէս պիտի անցնին թերեւս ապարդիւն, մինչև որ մեր մտքի մշակութիւնն հասնի այն զարգացման և նրբացման որ, առանց անորոշութեան և առանց վաբանման, պատկերացնէ իւրաքանչիւր որոշ առակայ իր

բուն հայերէն բառովը, իւրաքանչիւր գոյն՝ իր յատուկ հայերէն մակդիրովը: Թէօֆիլ Կօթիէ կ'ըսէ թէ ժուպէր կը նմանցնէր բառերը՝ թանկազին քարերու, որ պարբերութեանց մէջ կ'ընդհլուզուին այնպէս՝ ինչպէս աղամանիդը ոսկւոյն մէջ:

Գ.

Կօչկակար Սարգիս, Խաչիկին հայրը, ստիպուած է սասպարէզ մը պատրաստել իր զաւկին՝ որ, տասնը վեց տարեկան, շրջանաւարտ մ'է Տէր-Վահակնի ուսումնարանէն: Ճարտասանութեան և Նարեկի ընթացքները բուրած է փոխն ի փոխ Ֆալախայի հարուածներով, լաւ դրոշմուած, ինչպէս կ'ենթադրուի: Բարեկամներու խորհրդակցութենէն յետոյ, մանրալաճառ Թորոսին կարծիքը կը վերադասուի, և Խաչիկ կը յատկացուի վաճառականութեան փոխանակ մտնելու արհեստի, ինչպէս կը խրատէր դարբին Մարութ: Հայրը, բոլորովին ուրախ, կ'ըսէ սողուն.

«Խաչի՛, վաղը քեզ տանիմ վաճառական Աղա Գուլամանյաների մագաղինը. այնտեղ դու գործակատար կը լինիս: Արի՛, Թորոս աղայի ձեռքը համբուրիր, նրա բարի և անկեղծ խորհրդի փոխարէն:»

Եւ մանրալաճառ Թորոս կը հաղորդէ իր շուկայիկ բարոյականին գլխաւոր սկզբունքները՝ որոնց նպատակն է փող ձեռք բերելու գաղտնիք սորվեցնել, հետեւեալ պատուիրանքներուն համաձայն.

«Իր մեծերուն վստահութիւնը զրաւել խոնարհութեամբ և լուռութեամբ: — Անոնց աչքին սիրելի դառնալ

փաղաքչելով, կեղծաւորելով, շողոքորթելով: — Չխաբ-
 էիլ այլ միշտ ջանալ խաբել ուրիշը: — Վազել մէկ կո-
 պէկի շահուն ետեւէն, ուր որ ըլլայ: — Ըլլալ «խորազէտ
 իբրև զօձ միամիտ իբրև զաղաւնի», ըստ պատուէրին
 քրիստոնէութեան հիմնադրին:»

Ինչ տարի շարունակ հետեւելով այս հաւատոյ դա-
 ւանութեան՝ Ազա Գուլամեանցիները «մաղազինում»,
 Խաչիկ կը տիրանայ եօթանասուն հազար մանէթի, քա-
 ռասուն հազարը իւրացնելով հրէայ յաճախորդէ մը, հինգ
 հազարն ընդունելով Գուլամեանց Աբրահամ աղայէն,
 ասոր մահուան ժամուն, փոխարէն բոլոր այն յոռի վար-
 մունքին, ստորնութեանց, չարչարանքին, հայնոյանաց,
 յիշոցներուն, զոր Ազա Աբրահամ «զուր տեղը» — ըստ իր
 հողեկարի խոստովանութեանը — անինսայ տեղացուցած էր
 խոնարհ, անձուռէր, կեղծաւոր, շողոքորթ գործակատար
 Խաչիկին գլխուն: Վերջապէս, մնացած քսանը հինգ հա-
 զար մանէթն ալ կ'ընդունի Ազա Մակար Գուլամեանցի
 ձեռքէն, իբր դրամօժիտ, և միանգամայն Ազա Մտեփան
 Գուլամեանցի աղջկան ձեռքը, իբր կին, անոր քսան
 երեք գարուններուն սրտապարար գեղեցկութեամբը:

Ահա՛, մեր Խաչոն դարձաւ ջոջ մը, եղաւ Ազա Խա-
 չիկ: Տէր Վահան համակով անկէ շնորհ կը խնդրէ՝ իր
 խարխուլ եկեղեցւոյն համար, այսինքն՝ Ռուսաստանէն
 նոր զանգակ մը բերել տալ:

Սիրամարդի փետուրներովը պճնուած, ան կը վա-
 ռաւորուի. «Այժմ կարող եմ և միջոց ունիմ — կ'ըսէ
 ինքն իրեն — բարեգործութիւններ ընելու, ես, Խրիստօ-
 ֆօր Սէրգէյիչ Առուշանովս...:»

Ազա Մակարի բացակայութեանը, օր մը, անոր պաշ-
 տօնեաները, խմբուած, կը թափէին ինչ որ իրենց փորին
 մէջ պահուած կար՝ իրենց patronին անցեալին ու ներ-
 կային վրայ: Հաշուակալը, Գրիգոր, կը պատմէր թէ ինչ-
 պէս Ազա Մակար, համամութեամբ պատուաւոր վաճառ-

աւկան Թոթովեանցի հետ, թալլեր էր Աթոյեանը՝ եօթա-
 նասունը հինգ հազար մանէթի՝ հարասութենէն, ի պահ
 թողուած Գուլամեանցիների մօտ: Ահա՛ գործադրութեան
 մանրամասնութիւններ՝ զոր կը շտայէր բարբանջող հաշ-
 ւակալը: Իր ձեռագիրը կեղծելով, Ազա Մակար կեղծ
 մուրհակներ տուած էր Աթոյեանի աւանդին փոխարէն,
 և Թոթովեանց ճարպիկութեամբ գողցած էր զանոնք ձե-
 րունի Աթոյեանի մահուան վայրկեանին, անոր բարձին
 տակէն, և վերադարձուցած էր իր մ'զսակցին: Եկ տե՛ս
 որ, այս վերջինը, ոչ միայն կը զլանար գողոնէն անոր
 մօտը հատուցանել, այլ նաև կ'ուրանար անոր սեպհա-
 կան դրամը, երեսուն հազար մանէթ, Գուլամեանցի քով
 աւանդ ձգուած, տոկոսով: Ահա գործադրութեան կեր-
 պը: Հնչիւն դրամի ծրար մը ձեռքը, Մակար Ազա կ'եր-
 թայ Թոթովեանցի մօտ, իբր թէ վճարելու համար երե-
 սուն հազարի մուրհակը: Աչքերը փողէն շտացած, շուա-
 րած, դողդոջուն, Թոթովեանց կը դնէ մուրհակը պար-
 տականին առջև, որ կը յափշտակէ զայն, կը գրպանէ
 դրամը, կը փախչի: Թոթովեանց չէր կրնար զանդատիլ,
 հարուստ ճանչցուած չէր: Յետոյ, պիտի կարենա՞ր խոս-
 տովանիլ թէ գողութեան մը առթիւ պահանջւոր էր:

Ասանք մի քիչ Ալի-Պապաի մասալներ են մեզի հա-
 մար, բայց կ'երեւայ թէ կան աշխարհիս մէջ անկիւններ՝
 ուր այս բարքերը պարզ են այնպէս՝ ինչպէս մենք իրա-
 րու «բարև, Աստուծոյ բարին» կ'ըսենք: (1)

Հաշուակալը լաւ դպրոցի մէջ ըրած էր իր դաստիա-
 րակութիւնը, վասն զի կ'աւելցնէր, իբր անձնական կար-
 ծիք, քէ ինքն ալ, պատահ առթին, առանց խղճի պիտի
 կրլիւ ուրիշին փողը, և կը հաւատար որ այդ ուրիշն
 ալ, իր կարգին, անշուտ մէկէ մը գողցած էր:

Հոն նոր պաշտօնեայ մը կար, տարիէ մ'իվեր, զոր
 տէրը չէր սիրեր և կ'ստորնացնէր: Ընդհանուրին հաւա-
 նութեան ցոյցերուն մէջ, միակ բողոքող ան կ'ըլլայ, այդ

(1) Ահարոնեանի Քանդուած Օջախն հիւթն ալ «շուկայի
 մուրհակներու» գողութեան շուրջը կը դառնայ:

վատթար գործերուն դէմ: Իսկ Սաչիկ, մեկուսի, լուռ, ունկընդբաժ էր այդ գործնական դաստիարակութեան՝ որ կը սորվեցնէր փող ձեռք բերելու գաղտնիք: Արդէն, իրեն համար, ժամանակէ մ'իւրեր, միամտութիւն էր միայն օրուան հացը ուզել Տէրուհական աղօթքով մը, և ո՛վ պիտի հարստանար այդ հանապաղօրեայ չոր մաղթանքով: Շահասիրութիւնը կ'ոգևորուէր իր մէջ, կը զօրանար: Կ'արժէր փող ձեռք բերել ո և է միջոցաւ: Եթէ մասնութիւնը փող տար իրեն, պիտի մասնէր: Իրիկունն իսկ փութաց Մակար աղայի քով, և մասնեց: Հաշուակալ Գրիգոր և բողոքող պաշտօնեան կը ճամբուէին յաջորդ առտուն իսկոյն: (1)

Առակագիր Լա Տօնթէնի պէս, ես ալ ամենէն երկայն ճամբէն գացի, par le plus long, կրկին վերադառնալու համար մեկնման կէտիս: Արդարացումս է՝ խուզարկութիւն մը հասարակ տիպարներու Շիրվանդատէի գէթ մէկ քանի երկերուն մէջ, որոնք տակաւ կ'ընդհանրանան մեր մէջ:

Դժուար է հիմնական ուսումնասիրութիւն ընել հեղինակի մը երկերուն վրայ, երբ լաւ չենք գիտեր գրողին կեանքը. ուստի կը խորխորանք, և կ'որոնենք հեղինակը՝ իր իսկ երկին մէջ: Եւ կ'անդրադառնանք թէ շահուքազցը, մամոնայի պաշտամունքը կը վարեն Պ. Շիրվանդատէի Էկարած գլխաւոր հերոսները. անարդ միջոցները, խարէութիւն, նենգութիւն, կեղծարարութիւն և գողութիւն կը կազմեն, իր գլխաւոր երկերուն մէջ, հեղձուծիչ միջնորդ մը, թոյնի տարր մը՝ որ ոչ միայն գարշանք այլ սոսկում կ'ազդէ: Եւ, ինքնաբերաբար, մենք մեզի կը հարցնենք, «Ինչո՞ւ այդպէս է:» Ինականաբար, կ'որոնենք պատճառները, ամէն վիճաբանութենէ բարձր

(1) Շիրվանդատէ, Ժողովածու Երկերի, «Գործակատարի Յիշատակագիր», Հատ. Ա, էջ 22—108:

պահելով հեղինակին անհերքելի ուղղամտութիւնը, այնքան մեծ վատահոլութեամբ՝ մանաւանդ որ կը սիրենք ընդհանարել զինքը, անոր կեանքին սկիզբները, կասկածելի վաճառականի մը «մագաղին»ին մէջ, մենք մեզի հարցնելով թէ ինք արդեօք չէ՞ր այն բողոքող բարի պաշտօնեան որ, Սաչիկի մը մասնութեամբը՝ վճարուածեցաւ, որովհետեւ չեղաւ կեղծող, չեղաւ փաղաքշող և ստախոս:

Պէտք էր որ մատղաշ մտքի մը վրայ տպաւորուէր ընդ միշտ ճշտող ազդեցութիւնը նենգութեանց միջավայրին: Այդ տպաւորութեան տակ չէ՞ր, արդեօք, որ ծընունդ առին, իբր մէկ հօր հարազատ զաւակներ, Մակար աղա մը՝ Յիշատակագրին մէջ, Անդրէաս Էլիզպարեան մը՝ Պատրի Համար թատերգութեան մէջ, Իսահակ Մարութիւնեան մը՝ ներկայ Քաօսին մէջ:

Մեր սաստիկ անձկութիւնը, ի տես շահու բնագրին զազրութեանցը, դարձաւ սրտի թեթևութեան մը որ մեզի ազատ շունչ առնել տուաւ երբ, խարդախութեանց մութ ստորերկեայէն բարձրանալով շնորհիւ Յիշատակագրին, լսեցինք գոչը, բողոքի ձիւր ուղղամտ և անձկուն պաշտօնեային:

Այս միակ բացատրութիւնը զիս չզոհացներ բողոքովին: Խուզարկութիւնս առաջ կը տանիմ և կ'իյնամ թանկագին վկայութեան մը վրայ՝ որ մեր աչքերը կը բանայ Կովկասի կեղբոսներէն ոմանց մարդոց զգացմանցն ու բարուցը վրայ:

Խնամասարին մէջ, կայ Պետր Ստեփանիչ Տօլմազօֆ անուն Շուշայի մը, որ սապէս կը խօսի Պագուշի և Կովկասի մարդոց համար. «Այստեղ, ամէն մարդ կը մտածէ մէկ բանի. փող աշխատել: Գործարաններում, հորերի վրայ, նաֆթի և կեղտի մէջ կորած, մագաղանում չիթու կտորի փոշու մէջ խեղդվում են, տքնում են գիշեր ցերեկ, որ ինչ է իրենց գրպանը լեցնեն: Լե-

ցնում են և չեն իմանում ինչպէս ծախսեն փողերը, ինչպէս ապրեն, որովհետեւ կրթված չեն:» Եթէ մայրաքաղաք երթան, կ'աւելցնէ, իրենց պանդոկէն և քանի մը փողոցներէ դատ ուրիշ բան չեն տեսներ: Որպէս զի աժան ըլլայ, թատրոնի կամ օբէրայի ամենայեւորին նստարանները կը վարձեն, որով ոչ կը հասկնան ոչ կը սորվին: «Նըրանց համար, զուռնա-բալաբանի ձայնը քաղցր է, քան Պատիի երգելը:»⁽¹⁾

Գաղափարաց աւելի ընդհանուր կարգի մը անցնելով, պիտի ըսէի թէ լաւ էր որ ասիական ժողովուրդներու բարքերը անցնէին վիպասանութեանց մէջ: Եթէ հոն, Արեւելքին խորը, հարուստին պերճութեանն աղբիւրը աղտոտ է, եթէ հոն, գողը գողէն կը գողնայ անդադար, և ստութիւնն ու կեղծիքը ընթացիկ բարոյականութեան սկզբունքներ են այդ մտայնութեանց համար, լաւ էր որ հայն ալ, որ կը բաղկացնէ այդ տարրերը, ունենար հայելին իր բարուցը, հայ վիպասանութիւնն զբաղէր այդ բարքերով որոնց մէջ, ըստ երեւոյթին, թուի թէ բաւական արմատացած են նենգն ու խարդախանքը:

Իսկ ալ աւելի ընդհանուր ակնարկով մը կը տեսնենք թէ շահու և դրամի խնդիրները մեծ տեղ կը գրաւեն մարդոց կեանքին մէջ: Իրավար վէպը, որ կ'արտայայտէ կենդանի բարքեր, անհաւատարիմ պիտի մնար իր կոչմանը եթէ զանոնք չցուցնէր ինչպէս որ են, իրենց բոլոր յատկութիւններով և բոլոր զաղրութիւններովը: Միայն թէ ամեն դրագէտի չէ տրուած չգանիլ աղտոտ առու տուրներու և արատաւոր կեանքերու մէջ նեխուած էակներ շօշափելէ: Կը պատահի որ վիպագիր մը, ինչպէս Պ. Շիրվանզատէ, խորաքննին հոգեբանութեանը մտնէ վախառուին և կեղծարարին. քննասիրութիւնն իսկոյն կ'զբաղի այս պարագայով և իրաւունք կ'ունենայ որո-

(1) Ժողովածու, Հատ. Ա, էջ 444-442.

նելու ատոր շարժառիթները նոյն անաչառութեամբ՝ որով գաղղիացի մեծ քննասէրն Իբօլիդ Թէն ըրած է Ֆրանսական մեծ վիպասան Պալզաքի համար:

«Ոչինչ կը հեռացնէ զՊալզաք շահու խնդիրներէ, մանաւանդ ամեն ինչ զինքը դէպի հոն կը տանի: Ան կը յաղթանակէ դրամին պատմութեանը մէջ: Շահը մարդկեղնութեան ամենամեծ դրդիչն է, մանաւանդ ստորին խաւերուն մէջ՝ ուր մարդ պարտաւոր է հաշուել, ժողովել և խորամանկ ձեւանալ, ապա թէ ոչ՝ կեանքը կը վտանգուի: Պալզաք մասնակից կ'ըլլայ շահու այս ծարաւին, մեր համակրութիւնն անոր վրայ կը քաշէ, կը գեղեցկացնէ զայն, այն ճարտար և համբերատար հնարագիտութիւններով՝ որոնց առարկայ կ'ընէ շահը:»⁽¹⁾

Շատ լաւ է, սքանչելի է այս բոլորը: Բայց ինչո՞ւ Պալզաք հերոսութեան բարձրացուց շահու կիրքը: Մեր հետաքրքրութիւնը գոհացում կը պահանջէ, և կարելի չէ զլանալ: Կամաւոր խոտորում մը կ'ընենք, հոս, որպէս զի լուսագոյն յստակ և դիւրմբունելի ըլլան մեր ապագայ խորհրդածութիւնք:

Պալզաք գրեց մինչեւ իր քսանը հինգերորդ տարին առանց դրամ շահելու: Յետոյ զգաց թէ պէտք ունէր կեանքի անկախութեան, ուստի եղաւ շահագէտ, հրատարակիչ նախ, տպագրիչ և գիր ձուլող, յետոյ: «Ամեն ինչ անյաջող գնաց, տեսաւ մօտալուտ սնանկութիւնը: Չորս տարի օսաստիկ նեղութենէ վերջ, հաշուէյարդարութիւն ըրաւ, մնաց պարտքերու տակ, և վէպ գրեց պարտքերը վճարելու համար: Զարհուրելի բեռ մը եղաւ իրեն համար և կեանքին մինչև վերջը քաշեց: Տոկաց ինը տարի պարտքի մուրհակներու միջոցաւ՝ զոր կ'ստորագրէր և վախառուները կը գեղչէին և մեծ դժկամակութեամբ

(1) H. Taine, *Nouveaux Essais de Critique et d'Histoire*, Hachette. 1896, էջ 99.

կը նորոգէին : Պէտք էր ժամաւաճառ ընել այդ մարդիկը և կակուղցնել, հրապուրել, պատրել : Պարտքը կ'աճէր տակոսներով և միշտ կը խոչորնար :»⁽¹⁾

Տարբեր բան չըսեր Թէօֆիլ Կոթիէ, ոչ նուազ ազդու և պատկերիչ բառերով .

«Այն պարտքը, զոր իրեն համար սուրբ պարտականութիւն սեպեց հատուցանել, եղաւ Կարօտութիւնը (nécessité), սրածայր մարակովը, պղինձէ գամերով, պատւած ձեռքովը, որ զայն տագնապեցուց գիշեր ու ցորեկ, առանց դադարի և առանց գութի, իրեն բակով թէ կորուստ է ժամ մը հանգչիլ կամ սխալիլ : Կարօտութիւնը ցուատանչ կերպով իշխեց անոր ամբողջ կեանքին, և յաճախ անբացատրելի ըրաւ այդ կեանքը այնպիսիներու՝ որ չեն դիտեր անոր գազանիքը :»⁽²⁾

Ահա՛, տեղեակ եղանք այդ գազանիքին և ասով լաւագոյն պիտի թափանցէք Իք . Թէնի սա տողերուն . «Նման Շէքսպիրի, Պալգաք նկարեց ամէն տեսակէ ապիրատներ (scélérat) . բարձր ընկերութեանց և թափառականներու (bohème) կարգէն ապիրատները, թխապարտերու և լրտեսներու կարգէն ապիրատները, դրամատանց և քաղաքագիտութեան ապիրատները :»

Անտուէ լը Պուրդօն կ'ամբողջացնէ գաղափարաց այս շարքը՝ ելըրկացնելով . «Տասը կամ քսան վէպերու մէջ ի լոյս հանեց մեծ դրամատանց տէրերուն բոլոր ստահակութիւնները, բոլոր լպրչանքը, ինչպէս Իիլլէներուն, Նիւսիսկէներուն, և ասոնց կասկածելի օժանդակ եղողները, ինչպէս Սըրիզները կամ Գլաբարօները :»⁽³⁾

Կենսագրական քննի մը յետագարծ այդ ծանօթութիւններէն յետոյ, պիտի կարենանք անցնիլ լուսարանու-

(1) H. Taine, նոյն, էջ 52:

(2) Th. Gautier, *Portraits Contemporains*, էջ 70:

(3) André le Breton. *Balzac*, էջ 180 (Armand Colin, 1905):

թեանը խիստ կարեւոր հարցի մը, առանց որուն գիտութեանը անհար էր թափանցել Պ . Շիրվանդատէի մտքին, հոգւոյն և խկութեանը՝ իր վէպերուն մէջ :

Պ .

Պ . Շիրվանդատէի արուեստն անախճակաճէ բոլորովին, այսինքն՝ impersonnel, ինչպէս սովոր են ըսել գաղղիացիք : Այդ կը պահանջէր իրավար (réaliste) գրականութիւնը⁽¹⁾ : Մեր հեղինակը լաւ գիտէ իր անձը ծածկել ընթերցողներէն, խամաճիկներ խաղցնել անոնց աչաց առջև, և կամ, սիլեմաթօկրաֆի երկայն ժապուէններ սահեցընել տալ մեր պարտեալ տեսութեան դիմաց : Ասով, Շիրվանդատէ ունի իր արժանաւոր տեղը նշանաւոր վիպագիրներու կարգին, որոնց համար արուեստը գաղանիք չունի, և որոնք չեն գրեր պատմութիւն ընելու համար, այլ գրական արուեստին միջոցաւ ստեղծելու համար կեանք և շարժում : Արդ, երկուքն ալ կան Քաուսին մէջ, և, այս, գործին ամենէն նուազ գնահատելի բարեմասնութիւնը չէ : Օրինակով մը բացատրենք :

Հեղինակը պէտք կը տեսնէ Սմբատ Ալիմեանի իմացնել թէ եղբայրը, Արչակ, հիւսնդ է, թէ չուզեր բժշկի դիմել, ամօթէն : Փափուկ պարագայ մը, ստուգիւ, որուն մէջ ընտրողութիւն (tact) պէտք է, որպէս զի զեկուցումը կատարուի գործողութեամբ մը, առանց հեղինակին միջամտութեանը : Ըստ իս, փոխանակ Սմբատին մօտ խրկե-

(1) «Chaque fois qu'un romancier ou un poète s'efforce de dissimuler tout-à-fait sa personne derrière celle de ses héros, il est probable que son esthétique se relie à la doctrine réaliste. Si, avec cela, il prétend ne jamais conclure... le doute n'est pas permis sur ces tendances.» — P. Bourget, *Nouv. Ess. de Psychol. Contemp.* էջ 214:

լու անձանօթ մը, գաղտնագողի, խորհրդաւոր կերպով, անձանօթ մը «ոչ ալքատի նման, ոչ կասկածելի մարգու»⁽¹⁾, լաւագոյն կ'ըլլար որ անակընկալ մը յայտնէր այդ գաղտնիքը, օրինակի համար Արշակի գրպանէն ուէ մասնող առարկայ մը գտնուէր, կամ անոր յանկարծական մէկ հիւանդութիւնը հարկադրէր ծնողքը բժիշկ կանչելու, և բժիշկը պատահաբար հաստատէր տղուն ցաւաւի վիճակը: Օտարի մը միջամտութիւնը մի քիչ մէլտորամական ձև կ'առնէ, ինչպէս պատ մը որ կը ծակի, ձեռք մը որ կ'երեւայ, ո՞րն էր պատը, որո՞ւնն էր ձեռքը, գաղտնի՞ք: Սակայն, ասկէ զատ, գործողութիւնը անթերի է և կը յայտնէ հեղինակին կամքը անտեսանելի, անաճնական մտալու, այնչափ որ, կրկին ապահովութիւն կ'առնէ աւելցնելով սա ամբողջացուցիչ պարբերութիւնը որպէս զի մի՞ գուցէ յայտնուէր թէ իր կողմէն խրկուած ըլլար այդ անձանօթը. «Աշխարհում շատ կան մարդիկ, որոնք միշտ անհրաժեշտ են համարում իրանց «բարոյական պարտքը կատարել» ուրիշների հոգու հանգստութիւնը խանգարելու համար:»

Կան հանձարաւոր վիպագիրներ՝ որոնց արուեստը նոյնքան անանձնական է, բայց որոնք, տեսակ մը միամիտութեամբ—ինչպէս Դուրկէնիէֆ, ուսու գրադիտաց մէջ—անհարկի կը միջամտեն անձնական խորհրդածութիւններով և կը մոռցնեն ընթերցողին թէ շարժման և գործողութեան տեսարանի մը հանդէպ էր: Քանի մը օրինակներ բերենք, այս մասին, Դուրկէնիէֆի Մուխ (Fumée) անուն վէպէն՝ որ նշանակելի գործ է: Հոն սապէս պարբերութիւններ յաճախ կ'երևան. «Ինչո՞ւ համար տուաւ, պիտի հարցնէ ընթերցողը:»— «Ընթերցողը մեզի պիտի թողատրէ որ քանի մը տեղեկութիւններ տանք...:»— «Չարհուրելի՛, ստակալի՛ պատմութիւն. բայց անցնի՛ց,»

(1) Գուս, էջ 214.

ընթերցող, անցնի՛ց:»— Չպիտի երկարենք այն դժուարութեանց վրայ՝ որոնց հանդիպեցաւ Լիզվինօֆ:» Յետոյ, մանաւանդ ինչ զուար կ'սկսի ստնակոխ ընելով բոլոր ներելի զանցառութիւններու սահմանը. «Ինձ անգամ մը պատահած է որ մտնեմ... մեծապէս զարմացայ... զինքը հանդարտ գտայ:» Նոյնքան միամտութիւն կը ցուցնէ Դուրկէնիէֆ, ինք պատմելով թէ վէպին դերակատարներէն իւրաքանչիւրին վախճանն ի՞նչ եղաւ. օրինակի համար, գիրքը կ'աւարտէ մանրամասնելով թէ սա դրժբախտ եղաւ, թէ նա զաւակներ ունեցաւ: Ասոնք անկարելի մանրամասնութիւններ են իրավար վէպին յօրինւածքին մէջ: Վէպ մը կը վերջանայ, ինքնին, անդգաւ լաքար, հոն՝ ուր կ'առաջնորդէ միւր զօրութիւնը՝ որ թելադրողն է շարժման և գործողութեան:

Ի դուր են, սակայն, անանձնական արուեստին պահանջմունք. ի՞նչ որ ալ ընէ, հեղինակ մը կը մնայ անձնական (personnel), որ է ըսել թէ աւելի կամ նուազ տեսանելի կերպով ներկայ է իր երկին մէջ, տալով իր արտադրութեանը աւելի կամ նուազ ինքնակենսագրական (autobiographique) նկարագիր մը, և երբեմն ալ—ինչպէս Դուրկէնիէֆ— առաջին դէմքով ձեւակերպելով պատմութիւնը:

Օրինակի համար, Պայրընի մասին կրնայ ըսուիլ թէ անձնական է, որովհետև, զանազան հերոսներու անւանց տակ, կ'արտայայտէ իր իսկ զգայնութիւնը, սիրոյ եռանդը, բարկութիւնները: Շէքսպիրի համար ըսուած է թէ անանձնական բանաստեղծ մ'է, վասն զի անհուն զանազանութեամբ տիպարներ կը ներկայացնէ, որոնց շարժումները անկախ ըլլալ կը թուին, բոլորովին անշատ՝ հեղինակին գործերէն կամ կիրքերէն:

Այս զանազանութիւնը պատրանք է պարզապէս և առաջ կուգայ սա նախապաշարուածին թէ երկու տեսակ հեղինակներ կան, ասոնք որ արտաքին աշխարհը դիտե-

լու դէմ են և, միշտ իրենք իրենց վրայ կքած, իրենց միայն խորէն կը հանեն իրենց գրածներուն էական մասը: Մինչդեռ ուրիշ կարգի գրագէտներ կան որոնք կը գրաւուն չըջապատող կեանքին երևոյթներէն, կարող կ'ըլլան զանոնք արտայայտելու կատարեալ ամբողջութեամբ, առանց երբեք երևալու կամ իրենք զիրենք գուշակել տալու:

Ըստ տեսականին, սմանք կասկած կը յայտնեն այդ կրկին տեսակ հիզմաններու գոյութեանը վրայ: Իսկ գործնականին մէջ, ալ աւելի կասկածելի կը մնայ հեղինակի մը բացարձակ անջատումը իր երկէն: Քննասիրութիւնը ի վիճակի է հաստատելու թէ ամենամեծ արուեստագէտներ, ինչպէս Շէքսպիր, Պալլաք կամ Յիւսպէս, այնքան խորապէս խառնուած են իրենց երկին հետ՝ որ, հոն, միշտ ձգած են փոքրիկ մաս մը իրենց անձէն, հոն մնացած են իրենց միտքն ու հոգին, ինչպէս նաև հոն թողած են կեանքի իրենց ըմբռնումը և կեանքն զգալու իրենց եղանակը:

Օրինակներ չեն պակսիր հաստատելու համար այս կէտը որ, որքան հետաքրքրական և հրահանգիչ ըլլայ, չափաւոր ընդարձակութեամբ մը միայն կրնայ ընդլայնուել ներկայ էջերուն մէջ: Չէ, սակայն, կարելի դիմադրել փորձութեան դէմ յիշատակելու քանի մը անուններ, Մօլիէրինը գլխաւորաբար: Սա խոր վիշտեր կրեց ընտանեկան կեանքէն և իր դժբաղդութեանց անդրադարձումը կը դիտուի իր ամենէն հոյակապ երկասիրութեանցը մէջ: Ինք քառասուն տարեկան, կ'ամուսնանար տասնը եօթը տարեկան աղջկան մը հետ, և այդ տարւոյն վերջերն էր որ կը դրէր ու կը ներկայացնէր Կանանց Դպրոցը սիրուն կատակերգութիւնը, որուն մէջ կը սորվեցնէ ամուսնութեան տասը պատուիրանքները իր սիրունուոյն Ագնէսի, թէ ինչպէս այր մը միայն իրեն համար կ'առնէ կին մը թէ կին մը միայն իր ամուսնոյն համար աղուոր ըլլալու

է. թէ տանը մէջ ունենալու չէ թուղթ, գրիչ, մելան, և այլն: Եւ այն որ ծագր ու ծածակ ըրու խաբուած ամուսնները, խաբուեցաւ իր կնոջմէն երկու տարի վերջ: Կ'անցնին նոր չորս տարիներ, Մարդասեացին մէջ Մօլիէր կը խաղայ Ալսէսդին դերը, և կինը՝ ասոր սիրունուոյն Սէլիմէնի դերը: Ալսէսդ մերժուելով Սէլիմէնէն, կը յարի Էլիանդի, ինչ որ պատկերն է Մօլիէրի որ կը հեռանայ իր կնոջմէն և կը կապուի Օրիորդ ար Պոսի հետ: Սէսդ-Պէօլի նուրբ և խորաթափանց վերլուծմանը եզրակացութիւնը հետեւեալն է. «Երբ ներկայացուց Միզան-քօքը, Մօլիէր գժտուած էր իր կնոջը հետ և միայն բեմին վրայ զիրար կը տեսնէին, որով դժուար է ներթադրել թէ ո և է ակնարկութիւն չգտնուի—(կինը՝ կ'ըլլար Սէլիմէն և ինք՝ Ալսէսդ)— իրենց ներքին զգացմանցը վերաբերեալ և իրենց իրական կացութեանը վրայ»⁽¹⁾

Սակայն Մօլիէր կը սիրէր իր կինը, ինչպէս որ Ալսէսդ կը սիրէր զՍէլիմէն: Ալսէսդի սա խօսքերն ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ Մօլիէրի ներքին զգացումը.

Voyez ce que peut une indulgente tendresse,
Et je vous fais tous deux témoins de ma faiblesse.

Հետեւաբար, Մօլիէր որ եղաւ իրականութիւնը դիտող, կենդանի անհատներով զբաղող, խառնեց երբեմն իր անձը՝ իր երկին մէջ, և շողախեց զայն իր կիրքերովը, սիրովը, ատելութեամբը: Ամենէն իրավար հեղինակին սրտին խորը թագուն կայ բանաստեղծ մը որ կը խառնուի արտաքին աշխարհին երևոյթներուն ազդեցութեանցը: Նոյն իրողութիւնը տարրեր կերպով կը հաստատէ նաև Զօլա, երբ կ'ըսէ. L'art est un coin de nature, vu à travers un tempérament, (Արուեստը կը կայաբաշխուի մեջ բնութեան անկիւն մը՝ որ դիտուած է գրողին խառնուածից մեջէն):

(1) Sainte-Beuve, Portraits Littéraires, Հատոր Բ, էջ 40

Պալզաքի վրայ ևս շատ գրուելիք կայ իբր ինքնակենսագրական. հազիւ քանի մը տող յատկացուցինք անոր շահու մտազբաղմանցը վրայ. մնացածին համար, կարևոր է կարդալ մանաւանդ անոր Louis Lambert վէպը, իբր ճշմարիտ կենսագրութիւն:

Կարելի էր չարտագրել Պաուպէ ա'Օուրվիլիի հետեւեալ քանի մը հետաքրքրական տողերը Պոմարչէի Սեվիլի Սալիբիչ կատակերգութեան հերոսին անհատին վրայ.

«Այո՛, Ֆիկարօն, որ է ըսել Պոմարչէն: Վասն զի մին՝ միւսն է, ճիշդ, յար և նման—վասնզի, ինչ անհունապէս եզակիս պարագայ, այդ իսկապէս *srամաքիֆ* միտքը—հակառակ *srամաքիֆ* միտքերու իսկութեանը—ամէնէն անհաւատալի անձնականութիւն մը կարտագրէ: Պոմարչէ չհնարեց Ֆիկարօն. ան Ֆիկարօ ծնած էր: Ան ինքզինքը նկարագրեց ինչպէս որ մարդ հայելիին մէջ ինքզինքը կը նկարէ: Իր գրութեանցը մէջ եղաւ Ֆիկարօ մը, ինչպէս եղաւ իր կեանքին մէջ՝ որ այնչափ շատ նմանեցաւ իր *srամաներուն* հրաշալի գործողութեանը: Ֆիկարօ եղաւ շատ աւելի Պոմարչէ քան Չայլտ Հէրօլտ՝ որ այնչափ չնմանեցաւ Պայրընի: Իրաւ է որ Պայրըն *srամաքիֆ* բանաստեղծ մը չէր: Իսկ Շէքսպիր, ամենուն առաջինը, իր *srամաներէն* և ոչ մէկուն մէջ դրած է իր անձը. իսկ Մօլիէռ, դժբախտ Մօլիէռը, սիրտէն քանի մը բողոքի ճիշեր միայն արձակած է Ալսէսդի և Անտիֆի դերերուն մէջ: Պոմարչէ, ինք, մարմնացած է բողոքովին իր Ֆիկարօին մէջ, և չէ երբեք պատահած որ բանաստեղծ մը այսպէս մարմնաւորուէր իր հանձարին մէկ արարածին հետ: Հենց որ կզգար հանձարին գալը, Ֆիկարօ կ'ըլլար, և երբ հանձարն իրեն պակսէր, չէր այլևս Ֆիկարօ: Չեղաւ այլևս Ֆիկարօ օրինակի համար երբ գրեց Էօժենի, Երկու Բարեկամները, և նոյն իսկ Ֆանցաւոր Մայրը, ուր կը գտնենք ասկէ վերջ Ֆիկարօ մը ծերացած, աւրուած, անձանաչ, բարոյականութիւն

բարբանջող, յօդացաւէ բռնուած, փոխարէն այն ճկուն մտքին՝ որ բոլոր կատուներէն աւելի և երկրագնդիս բոլոր Աւրքէններէն աւելի ճկուն եղած էր...» (1)

Չանաղանութիւն դրած ըլլալու համար այս խիտ եզակիս հարցին մեկնարանութեանը մէջ, ցուցնենք օրինակ մըն ալ անձնականութիւն թէ ունեցող և թէ չունեցող, այսինքն յողողող անձնականութեամբ հեղինակներէ, ինչպիսի ըլլալ կը կարծուին—ըստ ոմանց—էտմօն և Ժիւլ ար Կօնգուռ, որոնց գործոց մտերմութեանը մէջ ամենէն աւելի ապրած եմ: Գէթ Ռընէ Մօբրուէնի մասին, ինձ չափազանցեալ կ'երևայ յողողող մակդիրը, վասնզի և ոչ մէկ գրքի մէջ այնչափ լաւ գրած չեն իրենց ընտանիքին կենսագրութիւնը, իրենց անհատական բուն նկարագիրը, մանաւանդ այն Տընուաղէլը՝ որ վաղամեռիկ Ժիւլի յար և նման պատկերն է, Բարիզիէնի նուրբ ճաշակ, ազնուականի բարեկրթութիւն, անբասիր կեանք, միանգամայն զրգոականութիւն մը իր գերագոյն աստիճանին հասած: Մօրիս Սբուծք կը քննադատէ այս գերասուր զգայնութիւնը որ, սակայն, թանկագին առաւելութիւն է սրուեստագէտի մը համար: Միթէ Կօնգուռները բնորոշող նկարագիրն այն չէ՞ որ՝ անոնց արւեստը զիրենք ենթակայ կ'ընէ արտաքին աշխարհի երեւոյթներուն ամենաթիթեւ տպաւորութեանը, յարասութեան անոնց դիւրագրգիւ ջղայնութիւնը, յեղյեղուկ վիճակի ենթարկելով անոնց Եսը: Հետեւաբար, եթէ իրենք զիրենք նկարելով չեն կրցած հասնիլ մեծ տիպարի մը կաղապարմանը, այս մասին, թիրեւս, արդարանալի ըլլար Մօրիս Սբուծքի գլխաւոր առարկութիւնը. «Մեր յաջորդներն անոնց մէջ պիտի տեսնեն

(1) Barbey d'Aureville, *Portraits Politiques et Littéraires*, 1898, էջ 299:

ներկայացուցիչները տեսակ մը մտային վիճակի՝ որ չթափանցեց ժողովրդական խաւերուն մէջ, բայց կտակած չկայ որ լայնօրէն տարածուեցու մեր ժամանակին մտաւոր ազնուապետաց մէջ: Ասոր համար, առանց երբեք կարենալ ստեղծելու, ինչպէս ստեղծեցին Շէքսպիր, Մօլլիէս կամ Պալզաք, ամենափոքր կենդանի և տեւական Տիպար մը—որովհետև իրենք զիրենք նկարագրեցին—կը թողուն, սակայն, իրենց ետեւէն, տխրար մը տարօրինակ, խուսափու, խուլպասանջ, բարդ բանաստեղծի:» (1)

Այս խիստ ճշգրիտ տեսութեանց համեմատ գատաստան մ'ընել Պ. Շիրվանդատէի երկին անձնակաւն մտոյն վրայ և հեղինակին անձին վրայ կիրարկել նոյնօրինակ փորձեր, մեզ բոլորովն անկարելի է, քանի որ բաւական չափով documenté չենք մեր ժողովրդական վիպագրին կեանքի գլխաւոր և վճռական արկած կամ անցքերուն, և ոչ իսկ բնաւորութեանը վրայ (2): Սաչափ միայն կրցանք հաստատել արտաքին դիտողութեամբ մը, իբր իրականութիւն, թէ շահու տենչէն բորբոքած կիրքերու մենագրութիւնը մեծ, մանաւանդ գլխաւոր տեղ կը բռնէ Պ. Շիրվանդատէի մտազբաղմանց մէջ: Փորձեցինք վերագրել այդ մտքի որոշ հակումը—պարզ ենթադրութեամբ—պատանեկան խորին ապաւորութեանց, մանաւորապէս, և, ընդհանրապէս, ասիացի համայնքի բարուցը, շահագիտութեամբ յարեցած միջնորդութիւնը առօրեայ ազդեցութեանցը: Պիտի աւելցնենք, այժմ,

(1) Maurice Spronck, *Les Artistes Littéraires*, Calmann Lévy, p. 187.

(2) Ոմանք կը կարծեն թէ Պ. Շիրվանդատէ բուն իսկ իր կեանքին արկածներէն շատ բան մոցուցած է «Աւգիտքը» անւամբ մէկ վէպիկին մէջ: Կը ցաւիմ որ անկարող եղած եմ ստուգելու այս պարագան: Պ. Յ. Արեւեան, և ոչ իսկ, մեզ մօտ չէ:

Ներկու նկատողութիւններ դեռ, որոնց մին է, ուստանայ գրագէտի մը համար, ուստական մատենագրութեան հետ մօտ դրացնութիւնը: Կը բաւէ կարդալ Տօթօյէվսքիի Ապուեր՝ հոն անանելու համար վաշխառուներու, ստասխօսներու, ստահակներու աշխարհը: Կը բաւէ որ մարդ առօրեայ շահ ու շփում ունենայ արեւելեան ցեղերէն մէկուն հետ, որոնցմէ ևս է ուսար, չզարմանալու համար թէ՛ երբ որսորդ մը կը հարցնէ խանութի մը մանչուն «Փոճոկուած կաղնիի մը պէս թարմ և ողորկ դէմքով» երիտասարդ մը, թէ ո՞ր կողմն է ջրակոյտը և հոն կը գտնուին կացարներ, մանչը պատասխանէ գուարթ դէմքով. «Աւաջին կարգի ջրակոյտ մըն է. լեցուն է ամին տեսակ վայրի թռչուններով, այնպէս որ մարդ ինչ ընելիքը չգիտեր:» Որսորդը կը հետել այս բացատրութեան, բայց կը գտնէ ոչ թռչուն, ոչ իսկ ջրակոյտ՝ որ շատոնց արդէն ցամքած էր: Եւ Բօթուկին կը հարցնէ իր բարեկամ Լիդվինօֆի թէ՛ «Ինչո՞ւ ուսար միշտ կը ստէ, ըլլայ վաճառականի գրագիր, ըլլայ քաղաքա-տընտեսագէտ:» (1)

Երկրորդ նկատողութիւնը զոր կ'աւելցնենք, կը վերաբերի ուղղակի հւոյ տարրին ընդհանուր նկարագրին՝ որ պարտի ունենալ իր արժանաւոր տեղը հայ վիպագրութեան մէջ: Սուտի և նենգի վրայ խօսուած ժամանակ, մաղթելի էր որ հայ վէպին մէջ ընդարձակ տեղ գտնէին Վանեցիին ստասխօսութիւնը, Ակնցիին նենգաւոր ամբարտաւանութիւնը, Կեսարացիին վէճի և դատի կիրքը: Այսպիսի խառնուածքներով մարմնաւորուած կենդանի տիպարներու նկարագրութիւնը պիտի ծառայէր իբր հայելի արեւելեան հայուն: Լաւ է չմոռնալ սատանդական պատմութիւնը թէ կեսարացին (կամ ակնցին) անիծեր է հայրը՝ կանխիկ դրամ ձգած ըլլալուն համար

(1) Իվ. Թուրկէնիէֆ, Մուխ, տպ. Նելսըն, Բարիդ, էջ 131:

իրը ժառանգութիւն : Պէտք է եղեր որ միայն սուսերէքի մուրհակներ ձգած ըլլար, որպէսզի որդին հաճոյալի կեանք մը անցընէր գատարաններու առջև, մինչև կործանում փճացնելով իր պարտականները : Ի՞նչ վայելք կայ պարզ հարստութեան տէր ըլլալուն մէջ, երբ մարդ չկրնար կողոպտել իր ազգականները, չկրնար անօթութեան մատնել իր հարուստ եղբայրը և եղբոր որդիները : Ահա ակնցի հայուն բարոյականը :

Ե.

Մեր աչաց առջև կը մեռնի կ'երթայ Ալիսեան Մարկոս աղան, բայց համբաւը դեռ կը մնայ : Այս ողորմած հոգիին ալ ձեռքերը անարատ եղած չեն : Ո՛րքան շատ ազտոտութիւն, Տէ՛ր Աստուած : Այդ նախկին ջրկիրը, դռնապանը, ան ալ շրջանաւարտ մ'էր խարդախութեանց դպրոցէն, վկայուած՝ «փող շահելու գաղտնիք»ին մասնագիտութեամբը : Ան ալ, միւս բոլոր ստահակներուն պէս, «անարդար» միջոցներով հարստացեր է եղեր : Ռուսիայէն կեղծ դրամներ բերել տուեր է եղեր, տգէտներու վրայ «սողացրել»⁽¹⁾ է եղեր, խաբեր, գողցեր, կողոպտեր է եղեր : Ան ալ մէկ հաւատք ունեցեր է՝ «փո՛ղը» : Առանց կարասիի տուն մը, ուր խոհարար չկայ, ինք տոպրակով նպարեղէն կը կրէր, հաւկիթ գատելու համար գրպանը ունէր երկաթ թելէ շինուած օղակ մը, կը գնէր այն հաւկիթները միայն որ չէին անցներ օղակէն :

Ասոնք ստուգուած իրողութիւններ չեն, այլ ժողովրդական առասպելներ : Մարկոս աղա ունի այն առաւելութիւնը միւս ասպիրանտներուն վրայ թէ՛ ինք պար-

զապէս «կասկածելի» մնացած է, մինչդեռ անոնք... : Առասպելը կ'աւելցնէ թէ իր կտակին մէջ, Մարկոս աղա պատուիրեր է եղեր որ ծննդավայրէն բերած զոյգ մը տրեխները դրուին իր դագաղին մէջ : Սակայն որ մը եղեր է որ ինք խնդացեր է այն «կասկածելի» մակդիրին վրայ, և եղեր է «տոկուն վաճառական, անուանի քաջաղաքացի, խելացի մարդ» :

Չենք գիտեր ի՞նչ նկատու՞մով, գէթ այս անգամ հեղինակը կը մեղմացնէ Մարկոս աղայի նկարագրին քիչ մը կոշտ գիծերը, և տեսակ մը ներողամիտ համակրութեամբ մը կը դնէ դայն մասնաւոր պատուանդանի մը վրայ, «ըսելով թէ նախանձն ու ատելութիւնը մեծ մաս ունէին» այս առասպելին տարածմանը մէջ : Ան որ քսան տարի առաջ «խաչ-բարե»ի կը կենար մեծամեծներուն առջև, չէր այլևս սպասեր ոչ ոքի բարեկին : Այս parvenuին նկարագրը խիստ ճարտարութեամբ կերպարանաւորուած է, կարճ և խակապէս պատկերիչ բաւերով, առանց աւելորդարանութեան :

Պիտի մաղթէինք որ գէթ Մարկոս աղան եղած ըլլար անբասիր անձ, վասն զի հասարակ մարդու տիպար չէ : Բարձրագոյն տիպարն է հայուն, այն հալածուած, կշտամբուած, թալլուած տարրին որ, մի և նոյն ատեն, շողախուած է դիմադրութեան և տոկունութեան արտակարգ ոյժով մը և որ, տիրանալու համար հարստութեան, դիրքի, մեծարանքի, ուրիշի խրատ չհարցնէր գրկելու համար ինքզինքը նոյն խկ անհրաժեշտ պէտքերէն : Տարիներ ու տարիներ մութ անկեան մը մէջ, խանի խոնաւ մէկ ծակին խորը, աննշան և մոռցուած կեանք մը ապրելու հաստատ կամքով սպառազինուած հայերու բազմաթիւ սերունդներ, մին քան զմիւսը խելացի և գործոն, տուայտած են, քրախնք թափած են, առանց ձերմակեղէն փոխելու տարի անցուցած են, Չատիկէ մը մինչև միւսը, կեղտոտ, հոտած և աղտով եղբրուած

(1) Սաղ, ողջ ընել, իրր ողջ քշել :

չապիկի մը մէջ, մինչև որ գնած են անակ մը, ընտրած են իրենց կինը, զրկանքի նոր ընկերը, և երկար տարիներու ընթացքով, ձեռք ձգած են դրամազուլուս մը, հասած են զիւրքի մը, յարգանքի, հարստութեան և երբեմն ալ ձօխութեան ու պերճութեան: Ասոնց մէջ բացառութիւն մը չէ Մարկոս աղան, այլ կենդանի ախպարն է—Սնդր. Էլիզաբարեանի հետ—հայ գործի մարդուն խրչճին ու մասնութեանը, ճիշտ այնպէս ինչպէս արեւմտեան գործի մարդուն կենդանի պատկերն է, ամբարտաւանութեամբը, Մօսկէօ Իզիտօր Լըշա, Օգթաւ Միրպօի Les Affaires sont les Affairesի հերոսը:

Ա՛լ վարժուեցանք, ի՛նչ ընենք, արեւելքի «սպեկուլիանտ» բնչատէրներուն, եթէ ոչ յայտնի շահատակութեանցը, գէթ կասկածելի անցեալին:

Կը մնայ մօտէն ծանօթանալ Մարկոս աղայի երկու գլխաւոր ժառանգորդներուն հետ, Սմբատ և Միքայէլ Ալիմեան: Ասոնք մեծ ախպարներ չեն. առաջինը մասնաւոր ախպար է և երկրորդը՝ ընդհանուր: Երկուքն ալ միջակ նկարագիրներ են, սպաւորութիւննին զգայացունց չէ: Բաղդատութեամբ մը լաւագոյն պիտի բացատրէինք մեր միաքը:

Ի՞նչ է Քաօսին գլխաւոր նպատակը եթէ ոչ ցուցադրել զաղափարի և զգացմանց անհամաձայնութիւն երկու սերունդներու միջև: Նոյնն ըրած է նաև Դուրկէնիէֆ իր Հարֆ եւ ՉաւակուՆԳ վէպովը, առանց շողոքորթելու ոչ մէկ սերունդը ոչ միւսը: Անոնց, որ կ'առարկեն թէ Դուրկէնիէֆ ստեղծող տաղանդ չէ, կրնայ գիւրութեամբ պատասխանուիլ թէ այդ երկովը ան ստեղծեց ճշմարիտ հերոս մը և նոր բառ մը. ան գուշակած էր սպագային մարդը, Պաղարօֆ Գիհիլիսդը, կամ զայն յօրինած էր:⁽¹⁾

(1) Em. Haumont, *Iv. Tourg.*, էջ 222.

Արդ, անաղին տարբերութիւն կար Սմբատի և Պաղարօֆի միջև: Վերջինը կրթուած է գերման փիլիսոփաներու վարդապետութիւններով, եղած է Հէկէլի կամ Շօքէնհաւուրի հետևող մը: Մէրիմէ, Փրանսերէն թարգմանութեան յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Շօքէնհաւուրեանք կուսակից են գործելու (action), թէև շատ կը խօսին և մեծ բան չեն ըներ, բայց կը պնդեն թէ ապագան իրենցն է: Հիները կը վախնան ասոնց «սոցիալ» ստեղծութիւններէն. վասն զի եթէ ասոնց ձեռքը մնային գործերը, պիտի քանդէին բոլոր կարգ ու օրէնք որ գոյութիւն ունի: Փրանսացիք կը դնեն զանոնք ծոյլերու տեղ և շատ չեն վախնար անոնց մեծարանութիւններէն:»

Պաղարօֆ ոչնչական մըն է, Գիհիլիսդ՝ հեղինակին ստեղծած բառովը, որ կը մերժէ ամէն բան, ոչինչ չյարգեր, կը քննադատէ ամեն ինչ, գլուխ չի ծռեր և ոչ մէկ հեղինակութեան առջև, հաւատոյ դաւանութիւն չըներ և ոչ մէկ սկզբունք, որքան ալ յարգամեծար սկզբունք որ բլայ⁽²⁾: Աղջիկ մը, (Գաթիա), վէպին մէջ կ'ըսէ. «Պաղարօֆ գիշատիչ թռչուն մըն է. վայրենի է ան. բայց դուք և ես ընտելացած կենդանիներ ենք:»⁽²⁾ Ուստի Պաղարօֆ հիմնապէս վայրենի մըն է որ յանկարծ ձեռք անցուցեր է արեւմտեան գաղափարներ: Դերկոմս Մ. աը Վօիլուէ կը նմանցնէ զայն կարմրամորթի մը (Peau-Rouge) որ գիւնուցեր է՝ միտքը լեցնելով անհատնում տողեր Հէկէլէ և Պիւլիներէ: «Մեր ֆրանսացի յառագոյն յեղափոխականները —կ'աւելցնէ— կատաղի շուներ են միայն. իսկ ռուս նիհիլիսդը՝ գայլ մ'է. և այսօր ծանօթ է ամենուն թէ կատաղի գայլին խածուացքը աւելի վնասակար է:»⁽³⁾

(1) Pères et Enfants, Հրատ. Շարբանթիէ, էջ 33.
 (2) Նոյն, էջ 266.
 (3) Le Roman Russe, Հրատ. Plon-Nourrit, 1910, էջ 475.

Ի՞նչ անփնաս մարդուկ մըն է Սմբատ, ասոր քով յայտնի չէ թէ ի՞նչ ուսում առած է Բեղդսպուրկի համալսարանին մէջ. ոչ խելացի, ոչ կազմուած միտք է: Ամենէն նշանաւոր գործը եղած է իր ամուսնութիւնը ուսս աղջկան մը հետ, և իր գլխուն փառքի պակը՝ հօրը անէծքն է, ուրկէ կը սոսկայ և զոր անհամարելու կորովը չունի:

Ուստի, հետեւելով իր կէս-ասիացիի բնազդին, կը դիմէ կողմնակի ճամբայներու, իրեն յատուկ դիւանագիտութիւն մը կ'ստեղծէ, կը պահէ անխօս խորամանկութիւն մը և կը յարմարցնէ խիղճը՝ պարագաներուն: Ծիշդ հայու մը վարեկալերպն այս է, և զնահատելի է հեղինակին նկարագրած հայու հոգեբանութիւնը: Ան միաքը դրած է որ հայրը անիրաւած էր գործաւոր դասակարգը. ասոր համար նպատակն է հատուցանել այդ զըրկանաց փոխարէնը և, զայն իրականացնելու համար, ծրագրած է տեսակ տեսակ շինութիւններ, գործաւորի թաղ, մաքուր բնակարան, բաղնիք, այգի, դպրոց, ընթերցարան, և թատրոն իսկ: Ան կը հաւատայ թէ, այս զոհողութեանց շնորհիւ, արտօնեալ պիտի նկատուի միանգամայն ազատ արձակուելու հօրը կտակին տաժանելի պայմանին գործադրութենէն (ամուսնութեանը խզումը):

Այս նպատակով կը գործէ: Նախ կը յաղթէ մօրը ընդդիմութեանը և իր յարկին մէջ կը զետեղէ իր ուսս կինը: Ներքին պատակտումներ անպակաս կ'ըլլան, բայց Սմբատ կը ջանայ օր անցընել, հակիլ այն կողմին ուրկէ կուգայ վայրկեանին խիստ պահանջումը, և, ներքնապէս, բսել՝ «ի՞նչ որ ալ ըլլայ, թո՛ղ ըլլայ», ուսերը թօթուելով: Իր նկարագրին յատկանշական կէտն է այս վարքը, կրաւորական դիմադրութեան դրութիւնը՝ որ ինքնին գօրութիւն մըն է:

Տագնադի վայրկեանին, իր զաւակներուն սիրովը

կը գօտապնդուի, և այդ սիրոյն մէջ կը կայանայ իր վարմունքին զլխաւոր արդարացումը: Իրօգութիւնն այն է թէ Բեղդսպուրկէն ներմուծուած հարս մը պիտի սաստկայնէր հարս ու կեսրոջ պառակտմանց պատճանները: Նահապետական ընտանիքն ոչ այլևս է որպէս զի տան հօր երկաթէ կամքը զլուխ ծռեցնէր տալով, կեսրոջ ու հարսին, չթողով որ շան ու կատուի պէս ասոնք զիրար ճանկեն: Բայց Սմբատ ստիպուած է տարուբերիլ զզացմամբ՝ հանդէպ ծնողացը, պարտականութեամբ՝ հանդէպ իր կնոջը, և գորովովը՝ դէպի զաւակները: Հետեանքը պարզ է, ոչ ոք դո՛հ կը մնայ իրմէն և ինք կ'ըլլայ ամենուն անհաճոյ, և դժբախտ՝ ինքն իր աչքին:

Սիրոյ նշոյլ մը վայրկեան մը կը ճառագայթէ Սմբատի մթազնած սրտին մէջ, խորին համակրութիւն մը դէպի Շուշանիկը, իր հաշուակալին, Զարդարեանի, եղբոր աղջիկը: Նոր ամուսնութեան մը անկարելիութիւնը վերջապէս կը սաստկացնէ ներքին տառապանաց դառնութիւնը, և կ'ազդէ բնաւորութեանը, նկարագրին վրայ, կ'արթնցնէ կասկած մը թէ ի՞նչ կ'արժէ մարդասիրութիւնը, և միթէ լաւագոյն չէր սիրել միակ բանը, դրամը, զոր կ'արժէ սիրել, զոր սիրած էր հայրը, որուն իւզաներկ պատկերը կախուած կայ Սմբատի գրասենեակին պատին մէջտեղը, պզտիկ լուսանկարէ մը մեծցուած, կենդանի կերպարանքով. «Ո՛հնչից միլիօններ ստեղծած մարդու դէմքն արտայայտում էր խորին մտահոգութիւն, եռանդ և զգաստութիւն. Թւում էր, որ նրա սրատես աչքերը դեռ արթուն հսկում են գործերին, հետամուտ լինելով որդու իւրաքանչիւր քայլին: Հօր խոժոռած դէմքի վրայ որդին կարգում էր կեանքի մի որոշ, անխախտելի նպատակ — վաստակել և վաստակել զաւակների սպահովութեան համար... բայց հետը տանելով վիշտ որդիների վերաբերմամբ: Սմբատին թւում էր,

վիշտը դրոշմվել է հանգուցեալի պատկերի վրայ և նրա եռանդով լի աչքերի մէջ :»⁽¹⁾

Յայտնի է որ, իբր կարողութիւն և կորով, Սմբատ հօրը քով գաճաճ մը կը թուր ըլլալ :

Վրայ կը հասնի նաւթահանքին մէջ հրդեհ մը և շատերու կեանքը վտանգի կ'ենթարկուի : Այդ առթիւ, Սմբատի վարմունքը քննադատելի կ'երեւայ Շուշանիկին, որ լաւ կ'անդրադառնայ թէ Սմբատ «հերոս մը չէ, այլ մարդ մը՝ «կեանքի թանգութիւնը ամեն բանից բարձր համարող» : Ինքնասէր մը. մէկ բառով : Դեռ աւելին, անդգայ մը, քարասիրտ մը, ժլատ մը՝ որ կը մտնայ իր զաւակներուն փրկանքին համար բրած հինգ հազար բուսկի խոտումը, և, երբ կը յիշեցնեն, կը յամառի չվճարել : Դրամի սէրը կը յաղթահարէ իր մէջ. ան կը հրաժարի վեհանձն երազներէ մարդկութեան բարօրութեանը համար, մտազբաղ կը մնայ հրդեհին վեհաներուն գումարը հաշուելով : Այս եւքը ընտկան է, քանի որ Սմբատ, վերջապէս, Ալիմանի մը զաւակն է, շահու, գործի մարդ է, առանց հօրը բարձր տաղանդին, առանց անոր ատակութեանը վարելու, իշխելու, ինչպէս նաև առանց անոր ծայրայեղութեանցը՝ հարստանալու տենչին մէջ : Սմբատ զինուած է ձախորդութեանց դիմանալու կրաւորական համբերութեամբ մը և իր սեռին յատուկ տոկոսութեամբ մը՝ որոնց երկուքն ալ թերութիւններ չեն և, ի հարկին, դնահատելի բարեմասնութիւններ են : Բայց այլևս կ'սկսիմ չհաւատալ իր ապագայ ուղղամտութեանը այնպիսի միջավայրի մը մէջ՝ ուր «պատուաւոր»ին և «կասկածելի»ին սահմաններն այնքան առաձգական կը դառնան : Այս կարծիքս նաև եղբորը Միքայէլինն ալ է՝ որ կ'ըսէ. «Այն մարդը, որ հօր հարբատութիւնը մի ժամանակ քիչ էր մտում կողոպուտ համա-

(1) Քառս, էջ 450 :

րէր, այժմ դարձել է այդ հարստութեան ջերմ պաշտպանը» (էջ 394) :— «Սպասեցէք, ո՞վ զիտէ ինչ կը պատահի, Սմբատ դեռ նոր կ'առնէ գրամին համը» : (էջ 336)

Այս անգամ, Մարութխանեանն է որ նոյնը կ'ըսէ. «Ձէ՞ որ առաջ ասում էիք թէ Մարկոս ազան ուրիշների աշխատանքի վարձն է վայելում : Հիմա այդ միլիոնները հալալ են» : (էջ 372)

Անցինք մեր երկրորդ բաղդատութեան, Քառսի Միքայէլ Ալիմանին և Խնամասարի Տօլմաղօֆին միջև : Համանման արկած մը կը միացնէ այդ կրկին խրախճատէրներուն նկարագիրը, իրարմէ զգալի տարբերութիւններով : Առաջինը կ'առեանգէ իր պղտիկ մէկ պաշտօնեային աղջիկը, Կատերինան, և կը բռնաբարէ : Երկրորդը նմանօրինակ փորձ մը կ'ընէ իր պաշտօնեային եղբոր աղջկանը վրայ, և ստորնացում կ'ընդունի : Տօլմաղօֆ չար մը, ազտոտ մըն է, սինլքոր մը, ախտաւոր մը : Մեծ պողտաներու վրայ թեքերող զինեալ աւազակին յանդրգութիւնն ու անխղճութիւնն ունի : Տունը իր որջն է, և իր սպասաւորները այնպէս կիրթ են՝ որ գիտեն թէ ի՞նչ տեսակ մեղսակից հնազանդութիւն պարտական են իրենց տիրոջ գազանային քմահաճոյքներուն : Իր կառավարը սեղմ կը բռնէ ձիերուն սանձը, լուռ ու մունջ, միտում կը մնայ իր տեղը երբ, իր ետին, ատէրը բռնութեամբ կտաքէն դուրս կը քաշէ իր որսը, գիշերը, ամբողջ Դրան առջև, և զայն կը մտցնէ իր սենեակը, չքնաղ կուսութիւն մը զոհելու համար իր անասնութեանը :

Յար և նման պարագաներու մէջ, Միքայէլ ևս կը փորձէ համանման առեանգում մը : Բայց Շուշանիկ տարբեր է Կատերինայէն, չգոհանար պարզ գիմադրութեամբ մը, որքան ըլլայ զօրաւոր, այլ կ'առնէ որոշ քայլ մը ինքզինքը դուրս նետելու համար հովի պէս սրարշաւ կտաքէն, առանց նկատելու անձին կորուստը : Միքայէլ կը ծնրադրէ անոր առջև և, միակ համբոյրի մը փոխարէն,

կ'ստանայ հնչիւնն ապտակ մը : Ան հսկայ մըն էր, իսկ
աս՝ գաճաճ մըն է :

Խմորը բարի, միտքն անմշակ, կենսական ուժով
զեղուեն, Ալիմեանց երկրորդը ճիշդ այն տիպարն է զոր
թուրքերը սովոր են անուանել *սեկի օղլան*, և ֆրան-
սացիք՝ *un écervelé* : Տխմար մը չէ, բայց իր արարքովը
աւելի արգահատանք կ'ազդէ քան վրէժինդրութիւնն :
«Ես Միքայէլ Ալիմեանն եմ, ինքնազուլու իշխանն : Կ'ար-
համարեմ մարդկանց կարծիքը : Դէֆիս կուգայ, կ'օգ-
նեմ մարդկանց, չի գար—կը ջարդեմ, ոսնակոխ կ'ընեմ :
Ես առելով կ'ատեմ բոլոր կիները...» (էջ 334)

Չմտնանք թէ մեր գործը շփացած կէս խելագարի
մը հետ է, մեծատունի անկիրթ սերնդի մը հարազատ
պատկերը : «Հասկցէ՛ք այս բանը, ճանչցէ՛ք զիս, վերջա-
պէս : Հայրս զիս խնդի տեղ կը զնէր, (զիժ եք հաւա-
րում), բայց տեսաք, ես քանի քանի վիրաւորանք ստա-
ցայ և ինքզինքս զսպեցի : Ես օրինաւոր մարդ չեմ, է...
չափ հոգս էր : Դուք չէք կրնար ինձ յաղթել... դուք
բարոյական, ես անբարոյական» (էջ 335)—Հուսկ յետոյ .
«Գացէ՛ք, բայց մոռցէ՛ք բաժնեքս . ես յիմար էի, անքը-
նութենէ էր, հիւանդ եմ» : (էջ 337)

Յայտնի է որ խմորը բարի արարած մըն է, շուայ-
տութեան մէջ թաղուած, բայց փրկութեան յոյս կուտայ,
կորսուած հոգի մը չէ . ներքին բողոք մը կը պոթ-
կայ իր անկապ բացազանջութիւններէն, ինքնագիտակ-
ցութեան տարտամ զգացում մը կ'ընկերանայ թագուն
բարոյականութեան մը մնացորդներուն վերջին ժամու-
թովթուացմանցը հետ : Վէպին ամենէն աւելի ապրող
և ամենէն աւելի կարկառուն դէմքերէն մէկն այս է :
Հայ տարրը, ստուգիւ, իր ամեն թերութիւններովը, յո-
ռի չէ և ոչ իսկ վատթար, այլ չգտներ նպատաւոր և
օրինակելի միջավայրի մը բարի ազդեցութիւնը՝ թօթափ-
ւելու համար իր զեղխութիւններէն կամ մոլութիւններէ-

րէն : Միքայէլ փայլուն հայելին է հայ հարուստ ընտա-
նիքներու շուայտ գաւակներուն, և ասոնք պիտի ճանչ-
նան իրենք զիրենք անոր մէջ : Երանի թէ շատեր կարե-
նային մոռցնել իրենց ողբալի անցեալը՝ ցուցնելով անձ-
նուրայութեան այն բարձրագոյն օրինակը որ հանդի-
սացաւ Միքայէլ, հրդեհի բոցերուն մէջ նետուելով փըր-
կելու համար իր նմանները :

Միքայէլ, արդարև, զեղխ է, դրամը հովին կը
նետէ, քանդիչ պայմաններով մուրհակ կ'ստորագրէ,
Մարութխանեանի մը շահատակութեանցը գործիք կը
դառնայ, կեղծարարութիւն կ'ընէ, սիրային խնդու-
թիւններ ունի, Ղուլամեանի կնոջ՝ Անուշի սիրահարը
կ'ըլլայ, պատճառ կ'ըլլայ որ ամուսինը ձեռնէ իր կինը
և տունէն վճռո՞ւ, իր հօրենական ժառանգութեան
բաժին կէս միլիոն բուպլին գողցնել կուտայ Մուրաթ-
խանեանին, և այդ շոշորթը վերջին պահուն կը դաւանի
այնպիսի ընկերային սկզբունքներ՝ որուն պիտի նախան-
ձէին ամենէն թունդ «սօցիալիստ»ներն անգամ : «Մարդիկ,
կ'ըսէ, իտէպիստ են, երբ սոված նման : Իսկ երբ առ-
նեն փողին համը, զմեզ կ'անցնին և զմեզ կը ծաղրեն» :
(էջ 250) — «Ես կեղծ բաներ չեմ սիրեր, գործաւորնե-
րուն դրամով այդ խեղճերուն տօնախմբութիւն կը սար-
քէք ու կը կարծէք թէ բարութիւն կ'ընէք : Ես բուր-
ժուա եմ, ես այդպիսի բաներ չեմ սիրեր» : (էջ 327)
— «Ինչո՞ւ հարիւրաւոր մարդիկ աշխատին մէկը կամ եր-
կուքը կշտացնելու համար, ինչո՞ւ բնութեան բերքերը
հաւասար չեն պատկանիր ամենուն : Ինչո՞ւ, ինք, այս-
տեղ պիտի ճաչէ հանդիստ, իսկ այն տեղ հարիւրաւոր
մարդիկ իրենց կեանքը պիտի վտանգեն հանքերուն մէջ» :
(էջ 394) — «Ճմարտութիւն է որ հարստութիւնը կը փճա-
ցնէ շատերը» : (էջ 336)

Խնդիր է գիտնալ թէ Պ . Շիրվանզատէ ի՞նչ նկա-
տու մտեր ունեցած է այս հակակապիտալիստական բար-

բաջանքները դնել տալու Ալիմեանց զաւակներէն անոր բերանը, զոր Մարկոս ազա «գիժ էր համարում» . այո, այնպիսի բերնով հռչակել տալու որ, հակառակ իր այս գերազոյն վարդապետութեանցը, չէր վարանած հազար բուպլիէ աւելի գումար մը գողնալու Ալիմեանց հաշուակալին անտուկէն (էջ 65) : Եթէ Սմբատն ըլլար այդպէս խօսող, անոր ըջութիւնը ենթադրել պիտի տար, անշուշտ, թէ Պ . Շիրվանդատէ համակիր է ընկերավարութեան, ինչ որ չէ : Հիղինակը չհարուածեր ուղղակի «սօցիալ» գաղափարները, այլ գանոնք կը ծաղրէ՝ խօսեցընելով «գիժ» մը, և իր այս ընթացքը լաւագոյն բացատրելու համար ուրիշ բառ չենք գտներ եթէ ոչ ֆրանսական սա ասացուածքը՝ donner le change au public :

Յետոյ, արագար մը զոր Պ . Շիրվանդատէ գիտէ մերկացնել մինչև հոգւոյն խորը, խաբեբայ Իսահակ Մարութխանեանն է, որուն մասին արդէն խօսեցանք, բայց պիտի մանրամասնենք այժմ : Անոր համար, հանրացին կարծիք ըսուած բան չկայ : Կը յաւակնի շատ լաւ ճանչնալու մարդիկը . «Անոնց գրպանը, կ'ըսէ, ձեռքով ոսկի դիր և միւսով զարկ անոնց գլխուն, իսկոյն կը ժպտին :» — «Թ՛ո՛ղ, ինք, Մարութխանեան դառնայ կուրիկ միլիոնատէր, թող ինչ կ'ուզեն խօսին իր մասին :» Ան կը բաժնէ գողերը երկու գասակարգի . ազնիւ և աւնագնիւ գողերը . «Ազնիւը կը գողնայ, անազնիւը կ'ուտէ ուրիշին գողցածը : Ազնիւ վաճառականը այնքան հազուադիւր է՝ որքան չգողցող խոհարարը :» Իր անիրաւութիւնները, ստութիւնները, կեղծարարութիւնները յանդէսորէն կ'արդարանան իր սա խորհրդածութիւններովը . «Ես գողութիւն չեմ ըներ, իմ «հալալ փողերս» կը պահանջեմ :» — «Ի՛նչ, ինք միթէ յիմա՞ր մ'է որ, աչքերը բաց, ցորեկուան լոյսով, կողոպտուելու յօժարի :» Եւ ի՛նչպիսի վեհանձնութեամբ խառնուած սպառնալիքներ ունի . «Ասկէ առաջ, թերևս գրամագլխէն դո՛ն-

լով համաձայնէի . բայց քանի որ մերժեցիք, հիմա տոկոսն ալ կ'ուզեմ» (էջ 371-372) : Կը մերժէ առաջարկը հատուցման առանց տոկոսի . «Անանկ բան չըլլար, շատ շատ կրնամ ութի տեղ չորս տոկոս տունել, այդ ալ քրոջը (Սմբատին քոյրը և իր կինը) խաբրու համար, ասանկ ըսէք, քրոջը խաբրու համար» (էջ 434) : Չմոռնանք սա «Ուստա Բարսեղը» (էջ 37), որ, եթէ Աստուած կամենայ, մեծ մարդ պիտի ըլլայ որ մը, Ղուլամիան մը կամ Էլիզպարեան մը : Աս այժմ, Սաղաթիէլ մըն է :

Պէտք չէ աշհամարելով անցնիլ Մարութխանեանի մը քովէն : Պալղաքեան արագար մըն է ան, վէպին ամենէն մեծ արագարը և ճշմարիտ, իսկական միակ հերոսը : Գոհնիկ կերպով չի մտածեր խարդախութեան վրայ, այլ ունի բարձրաթիչ ըմբռնում մը՝ որ, իր աչքին, կ'ազնուացնէ նենդութիւնը, կը վերածէ զայն ընկերային պէտքի մը, արդարութեան հասնելու «օրինաւոր» միջոցի մը : «Մարդախ անոնք են որ խայտառակեցին իրենց հօր, Մարկոս Աղայի անունը, վտարեցին օրինաւոր ժառանգորդները, կերան իրենց դրամը անառակ կանանց հետ : Ես—կ'ըսէ, կեղծաւորութեամբ—կ'ուզեմ վերականգնել արդարութիւնը, ճիշդ ինչպէս դիւանագէտ մը որ, ստելով և խաբելով, վտանգէ կ'աղատէ իր հայրենիքը» (էջ 49) : Այլ, ասկէ վերջ, մեզի ուրիշ բան չմտար ընելիք՝ այլ միտին գլխարաց և կորաքամակ խոնարհիլ այդ դիւցաղնինն առջև :

Այդ դերակատարներուն մէջ՝ նախորդին հակապատկերն է պարկեշտութեան և ուղղամտութեան մարմնացումը Դաւիթ Զարդարեան, Շուշանիկին հօրեղբայրը, և Ալիմեանց հանքերուն վերակացու-հաշուակալը, քառասունի մօտ մարդ, նիհար, տարածամ թարամած դէմք, սև նօսր մօրուք, հասակով բարձր, կորամէջ : Եթէ չմտրար, պատճառը հարուստ ըլլալը չէ : Հարիւր ֆրանքի մօտ ամսականովը կ'ապրեցնէ վից հոգիէ բաղկացած ըն-

տանիք մը, անդամալոյժ եղբայր, այրի քոյր, պարագա-
ներ: Թշուառութիւնը բացազանչող չէ, այլ հակառակը,
համակերպող, անխօս: Իր կեանքին պէս, դերն ալ վէ-
պին մէջ փայլուն չէ. այլ խակական. Սմբատի աջ բաղուկը
և անոր խորհրդակից մտերիմն է այդ նախկին վարժապե-
տը: Մարկոս աղայի մահէն վերջ, Սմբատ կը բարելաւէ
անոր նիւթակամը և կը կրկնէ ամսական թօշակը:

Խրախճութեանց միջավայրին մէջ կարկառուն դէմք
մ'է Քրիստոս Պէյ Ատիլ Պէկօֆինը, թուրք ամուրի մը,
քրիստոնէից կեանքին ու նիստ ու կացին համակերպած,
մահմետականներէն նկատուած իբր կիլիկացի: Հօրմէն
ժառանգած եկամուտներն անբաւական են իր զեղխու-
թեանցը. յաճախ պարտքի տակ կ'իջնայ: Խրախճութեանց
օրեր. շանբաներ զինին հեղեղի նման կը վազէ իր տանը
սեղանին շուրջը: Կը խմեն դաւաթի մէջ, կը խմեն երգ-
չուհի կանանց մուճակին մէջ «ի պատիւ գեղարուեստին»,
կը նուիրեն երկոտամանակ շիշեր երգչուհիներուն: Աւել-
լին կայ. կը մերկացնեն երգչուհի մը և կը բռնադատեն
որ լողանայ շանբաններով լի զինկէ կոնքի մէջ:

Այս բոլորին շուրջը կ'ապրի, կը շարժի աշխարհ մը
գործի մարդերու, աշխատաւորներու, հանքի գործաւոր-
ներու, զորս հեղինակը կ'ոգևորէ և շարժման մէջ կը
դնէ:

Կին դերակատարներն արագորեն առ հասա-
րակ միջին նկարագրէ վար ևս են, թէև ճշգրատիպ:
Այլմեանց այրին տգէտ, անփորձ, բամբաստող կին մ'է,
բոլորովին անգիտակից իր ընտանիքին բարի կազմա-
մակերպութեանը, նկարագրով տկար, կամքով յամառ,
անհեռատես, իրեններուն համար անօգուտ: Մէկ խօսքով,
այլանդակ կեսուր մը, ինչպէս որ են հայ կեսուրները: Տգի-
տութիւնն ու անգործութիւնը կ'ընեն զինքն աւելորդա-
պաշտ, որով անկիրթ, անհրապոյր: Ամուսնոյն կտա-
կին գործադրութիւնը միակ մտահոգութիւնն է և իր

աւօրեայ ձանձրացուցիչ թախանձանքը սաստիկ կը տա-
ւապեցնեն որդին, Սմբատը: Սա, պէտք է որ լքանէ իր
կինը. բայց միթէ փողոց նետէր զաւակները. «Ինչու ևս
փողոց գցում—կը պատասխանէ այրին—Փառք Աստուծոյ,
հայրդ այսքան կարողութիւն է թողել, տուր նրանց մօրը
մի բան թող ապրեն: Տէրը նրանց հետ...» Ինչ քա-
րասիրտ մայր, ինչ դաժան մամ: Խնամակալն է նաև
կրտսերին, Արշակին, որուն թուխ և հաստ գիծերով դէմ-
քին վրայ կ'արտայայտուէր տարածամ գարգացում մը,
երիտասարդի առնականութեան յաւակնութիւն մը, որ
աղէտարեր կ'ըլլայ սուղջութեանը: Զուարճութեանց
վայրեր, խաղի և շուայտութեան տուներ, հան է ամեն
օր. կը հարբենայ, կ'ախառսորուի, դրամի պէտքերը տա-
կաւ կ'աճին, կ'սպառենայ անձնատպան բլլալ եթէ չհայ-
թայթին դրամ, և մայրը, այսինքն խնամակալը, միօրի-
նակ կը բացազանչէ, «Փող տուէ՛ք նրա... փող տուէ՛ք:»
Հայ հարուստ ընտանեայ անկարող և տկար մօր մշտատև
և ճշգրիտ տիպարն է Մարկոս Աղայի այրին:

Ոսկեհատ, որքան անտանելի կեսուր է, նոյնքան ան-
հանդուրժելի տալ մ'է Սմբատին քոյրը, տիկին Մարթա
Մարութխանեան, անխիղճ մեղսակիցը իր ամուս-
նոյն շահատակութեանցը:

Ենացող հայ կնկան ներկայացուցիչն է տիկին Անուշ
Ղուլաման, Միքայէլին հրապուրեալը, որ նախանձէն
կը մղուի խաբելու իր ամուսնի. որովհետև իր դրա-
ցին, օտար կին մը, կարմիր հովանոցով, ձեռնոցներով,
չնիկ մը ետևէն, ազատօրէն կը շրջագայէ, մինչդեռ հայ
կիները խելօք նստելու են որպէս զի իրենց ամուսինները
դուրսը անառակութիւն ընեն: Ահա կնավարական, այս-
ինքն՝ Ֆեմիլիսմի հարց մը զոր տիկին Ղուլաման լուծել
կը կարծէ գործի ձեռնարկելով, բայց կը ձեռուի ամուսի-
նէն և կը վճնաուի: Թիրևս հեղինակին կործիքը այն
ըլլար թէ «անկրթութիւնն ու վարժապետութիւնն» սպաս-

ճառ, և թէ լաւագոյն կրթութիւն մը պիտի արժանա-
ցնէր կիները ազատութեան : Այս դատողութիւնն ինձ կը
թուի ոչ բողոքողին կատարեալ, նկատելով որ կրթու-
թիւնն յաճախ անբաւական է սանձելու իւրաքանչիւր
անհատի բնախօսութիւնը, բնագղնները և միջավայրին
ազդեցութիւնները :

Տիկին Սմբատ Ալիմեան, ուսուցչուհի, կանուա-
նուի Անտօնինա Իվանովնա : Վարած է ուսանողի կեանք
ի Բեդրսպուրկ, երկու տարի յաճախելով Բեստուժեան(?)
դասախօսութեանց : Ունի խելք, կամքի ոյժ, և զարգաց-
եալ է : Ուսանողութեան կեանքի դերոջմը կը յայտնուի
իր վրայ այն հետաքրքրութեամբ՝ զոր ունի վերացա-
կան խնդիրներու, բարձրագոյն հարցերու մասին, որ կը
բնորոշեն ուսուցչութիւնը և անատակ կ'ընեն դայն
կեանքի առօրեայ և խիստ տախակ պահանջմանցը : Յեղ-
յեղուկ միաբով, ինչպէս առճասարակ ամէն կին, կ'ըլլայ
երբեմն աններող և այլամբժ, մինչ ուրիշ անդամներ իր
վրայ կ'ազդեն «բոլոր այն վիպական հերոսուհիները, որոնք
սիրել է մայրենի վէպերում և որոնցմով մի ժամանակ յա-
վիշտակվել էր» : Կը բաւէ որ ներկայ գտնուի գործաւոր-
ներու բազմութեան առջև, մտքին մէջ կարթննայ «այն
աշխարհը՝ որուն օգնելու գաղափարները դուրստեղ են
իւրագղի (ուսու) ամենընտիր հեղինակները, ամենամաքուր
մատածոյները» (էջ 328) : Կը գատէ ազգերը, լեզուները,
մարդկութիւնը՝ «խառնուրդ մը սողորուած միեւնոյն ցա-
ւերով և վիշտերով» :

Ասկէ երկուք ու կէս դար առաջ Մօլիէր կը գան-
գատէր թէ իր ժամանակակից կիները տարբեր էին հինե-
րէն՝ որոնք իրենց տան խնամքին խօսքերովը կ'ըբաղէին .
Leurs ménages étaient tout leur docte entretien. (1)
Մը ժամանակակից կիներուն կը խրատէր որ իրենց խել-

(1) Les Femmes Savantes, Ա. ր. Ա., Տե. ս. է :

քէն շատ վեր բաներով չըբաղին և չերթան վնասելու
թէ լուսնին մէջ ինչ կը դառնայ :

Ne point aller chercher ce qu'on fait dans la lune.

Սմբատ Ալիմեանի տանը գործերն ալ շատ դէձ կ'եր-
թան, որովհետեւ ուսուցչուհիին ուսանողուհիին չհակեր տան
կարին, կարգ ու սարքին և համարաշխութեանը, այլ բան-
գաղութանք կ'ընէ չեմ գիտեր ինչ լեզուներու խառնուր-
դի մը վրայ : Պէտք էր ճիշդ այդ Անտօնինա Իվանովնային
կրկնել ֆրանսացի մեծ կատակերգակին սա խօսքերը .

Et mêlez-vous un peu de ce qu'on fait chez vous,
Où nous voyons aller tout sens dessus dessous.

այսինքն՝ խրատել որ քիչ մըն ալ խառնուի իր տանը
գործերուն ուր ամէն բան տակն ու վրայ է :

Ինչո՞ւ, Տէ՛ր Աստուած, մէկ մէկ իմաստակներ կ'ըլ-
լան Ֆեմինիստք կիները, ինչ ազդի որ պատկանին, մա-
նաւանդ անոնք որ գերմանական կամ ուսուցչական համալ-
սարաններէ կը ծնին : Հիանալի յափշտակութիւններ
կ'ունենայ Անտօնինա, եթերային բանաստեղծութիւն մը՝
որ իսկոյն կը ցնդի օճառի պղպջակի մը պէս, երբ իրա-
կանութիւնը, առօրեայ կեանքի բարդ պահանջմանք կը
կանգնին իր դիմաց . և իր մարդասիրութեամբ առի
գորովը, բոլոր գերագոյն տենչերը, հրեշտակային ներ-
շնչմունքը կը դառնան անխմատ, անբաւական, աւե-
լորդ բեռ, խափանորար երբ կը զաթնուն կեանքի որոշ
և յատակ պարագաներ, օրինակի համար, խաղաղութիւն
մտցնել վրդովեալ տան մը մէջ, մեղմացնել աստիւթիւն-
ները, վանել նախապաշարունակները, շահիլ ամենուն հա-
մակրութիւնը, դէպի իր վրայ քաշել հակառակորդներուն
վատահոլութիւնը և նոյն իսկ հիացումը, ըլլալ բարի և ան-
կեղծ խորհրդատու, հոգիներու և խիղճերու անձնուէր
վարիչ : Բայց ասոնք գործ են, մինչդեռ խօսքն է դիւ-
րինը : Հեշտագոյն է ծանր խօսքով մը վիրաւորել կեսու-
րը՝ քան համակերպութեամբ իրեն շահիլ ըմբոստ տալ մը :

Պ. Շիրվանդատէ հոս կը մտցնէ ուսական բարք մը, այսինքն, ուսուցիչին մաքրի հակումը՝ գոհմանալու ամենափոքր ջանքով, և խօսքը գործի տեղ առնելու, և բուսականութեան արտաքինն ալ՝ բուն և բուսականութեան տեղ :

Շուշանիկով կը վերջացնենք նկարագրերներու ներկայ վերլուծումը : Հեղինակին շփացած ազնիւն է սա, իր համակրելի տիպարը, գաղափարային էակը, որուն համար ան կը վստահէ իր սրտին ու մաքրին լաւագոյն մասերը : Այսու հանդերձ, մենք և ոչ մէկ տեղ կը հանդիպինք Պ. Շիրվանդատէի անձնականութեանը՝ սիրոյ խնդիրներու մէջ, և երբ թողունք Շուշանիկը որ, բոս մեզ հեղինակին մէկ երազն է, մենք չենք տեսներ գրողին հոգին իր սիրոյ անկեղծ արտայայտութիւններուն մէջ : Չենք թախանցեր թէ Պ. Շիրվանդատէ ի՞նչպէս սիրած է իր կեանքին մէջ, անտարբերութեամբ, եռանդով, մղկեղնութեամբ . բան մը յայտնի չընեն թէ խարուած մըն է կիներէն կամ նպատաւորուած մը . թէ իր սիրային յիշատակները կ'օրօրեն զինքը ազու և յանկուցիչ զգացումներով, թէ կը ներշնչեն պատրանք, դառնութիւն կամ առեւտրութիւն : Պալղաք, իր Թղթակցութեանը մէջ, բացած է այս մասին իր սիրտը գրելով . «Արդեօք ամենեւին պիտի չունեննամ իմ մօտ այդ հեզամիտ կիներէն մին՝ որոնց համար այնչափ սիրտ մաշեցուցի » : Անձնական փորձառութիւնը ունենալէն քանի մը տարի վերջ կրկին կը գրէր . «Կնով վրայ ինձ սովոր եղած գաղափարներէս թերեւ պիտի հրաժարիմ . և պիտի անցնիմ երթամ առանց ընդունած ըլլալու այն բաները՝ զոր իրմէ կ'ուզէի . . . » : Հոս Պ. Շիրվանդատէ քարէ արձան մըն է : Անոր կը պատշաճի նաև սա գիտողութիւնը՝ զոր Բօլ Պուռժէ ըրած է Գուրկէնիէֆի մասին . «Բայց դարձեալ, այդ սիրուն էակներուն խորը, վիպասանը մեզի կը ցուցնէ բան մը որ անբացատրելի և անմատչելի է : Կամ վատթար, կամ մուս-

ըած, կամ վսեմ, այսպէս է կրնն իրեն հանդէպ . այսինքն՝ մեզմէ անջատ աշխարհ մը, էակ մը՝ իր իսկութեանը մէջ կը զրիտեալ, և անմարձենալի՝ մեր վերլուծմանցը, թերեւ մեր սիրոյն, էակ մը՝ որուն հետ մարդ կեանքին մէջ քանի մը հազուադուր վայրկեաններ անցուցած է, այդ ալ ճակատագրին մէկ պատահարին բերմամբը, զոր պէտք չէ մաղթել ունենալ, որովհետև այդ վայրկեանները վաղանցիկ են : Եւ մարդ ի՞նչպէս կրնայ միտթարուիլ մտաբերելով թէ տեսած է սէրը, ընդգրկած է՝ երջանկութիւնը, և զայն կորսնցուցած է յետոյ, ընդմիշտ » : (1)

Փոխանակ արտագրելու, երբեմն, իր հոգւոյն բերկրալից զեղումները կամ տառապելի յուսախարութիւնները, Պ. Շիրվանդատէ կը պարփակուի գաղափարականի մը մէջ, որ երազ մըն է, գէթ մեր հայ տարրին համար, որովհետև դժուարութիւն կ'զգանք մեզմէ ճանչնալու Շուշանիկը : Փափուկ գործ է մօտենալ կանանց հոգեբանութեանը եթէ այդ կիները կէս-ասիացի ընտանեաց կեսուրներ կամ տալեր չեն, այլ քիչ մը աւելի մանւածապատ արարածներ, նրբագոյն ճաշակով, սրագոյն զգայնութեամբ, բարդ հոգեբանութեամբ : Նոյն իսկ Պալղաքի դէմ կը գանգատի Բօլիդ Թէն, լսելով թէ՝ «Պատուաւոր կանանց խախուտ կապուած դիմակին տակէն պէտք չէ որ արուեստագէտը ինքզինքը յայտնէ Պալղաքի պէս, այսինքն՝ կոշտ խառնուածքով մարդ . իմաստակ փիլիսոփայ, ազտօտ անդամահատութեանց վարժ ընախօս » : (2) Պէտք է լաւ զանազանել երազային կիներ՝ քաղաքակրթեալ կիներ, որ խառնուրդ մըն է Չղային նըրբամտութեան, փափուկ և սրաթուիչ երեակայնութեան, ընտանիք և ստացական թաղնասիրութեան : Բայց անցնինք Շուշանիկին :

(1) Nouv. Essais de Psychologie Contemporaine. էջ, 248
(2) Nouv. Essais de Critique et d'Histoire. էջ, 403

Բարձրահասակ, գունատ դէմք բայց ոչ հիւանդոտ, մոխրագոյն ստուեայ շալը ուսերէն անրաժան, պարզ(?) գոյն աչքեր՝ որ մտախոհ են և «կը բուրեն հրեշտակային հեղութիւն և անասման համբերութիւն»:

Դարձեալ հոս, կ'իյնանք Դուրկէնիէֆեան կնոջ նկարագրի վրայ, որուն մասին այնքան խորաթափանց դատողութեամբ կը գրէ Բօլ Պուլտէ, «Քննեցէ՛ք զանոնք մին միւսին ետեւէն, այն կիները որոնցմով լեցուցած է իր զիրքերը, և դիտեցէ՛ք թէ ի՞նչպէս ստուեր մը թաղւած կը մնայ անոնց աչքերուն յետնագոյն խորը, ծածկելով ոճրի մտածում մը կամ անհուն քաղցրութիւն մը, բայց միշտ անթափանցելի»⁽¹⁾

Շուշանիկ հեռեւած է կիմնադիօնի ընթացքին, մինչև եօթերորդ կարգը: Հեռեւաբար, Սմբատի ձեռքին տակ պատրաստ տարր մըն է վարելու համար կիրակնօրեայ դասընթացքներ, գործաւորներու յատուկ (էջ 115): Գիտէ ինամուլ վիրաւոր գործաւորները, կը փոխէ անոնց վէրքին սպեղանին և կը փաթթէ (էջ 154): Մեծ արժէք կուտայ աշխատութեան, և մարդ երջանիկ կ'ըլլայ, կ'ըսէ, երբ իր ձեռքով կը ճարէ իր հացը և օգտակար կ'ըլլայ մերձաւորներուն (էջ 171): Բոլորովին տարբեր է իր միջավայրին սեռակիցներէն, մանաւանդ «խոհուն կանացի դէմքովը՝ որ կրում է մտաւոր զարգացման դրոշմ» (էջ 325): Կամքի զօրութիւնն իր մէջ կը դնէ հպարտութիւն մը՝ որ զսպել կուտայ իր փափագները, կիրքերը. որպէս զի սէրն իսկ չարասցայտէ, կը փախչի մտերմական խօսակցութիւններէն (էջ 343): Ի զմէր Անտօնինա Իվանովնա, որ ունի «մտաւոր զարգացման հրապոյր» (էջ 325), կ'աշխատի թափանցել Շուշանի «հոգեկան աշխարհի խորը», սա կը մնայ միշտ գաղտնապահ, միւսը զայրաջնելու աստիճան, և թագուն կը պահէ իր «մուսլու-

թեան հիւքը» (էջ 376): Անտօնինա կը գործէ խելքով, Շուշանիկ՝ զգացմամբ (նոյն): Այս վերջինը միայն զիտէ լաւ վարուիլ գործաւորներուն հետ. իսկ ան պէտք ունի սորվելու զանոնք գրաւելու կերպը (նոյն): Շուշանիկի համար չբաւեր միայն ունենալ աշխատութեան գրութիւն, յաջորդականութիւն (esprit de suite), հասուն և զարգացած միտք, այլ նաև աւելի զգացում՝ քան խելք, աւելի ցանկութիւն (բարի կամք՝) քան կամքի ոյժ (նոյն): Հակառակը, Անտօնինա Իվանովնա այն կիներէն է՝ որոնց համար ֆրանսացիք կ'ըսեն թէ սիրտը զլիսուն մէջ գրւած է: Թերևս այսպէս մեկնել հարկ ըլլար Սմբատի կնոջ անհրապոյր սուանին վարմունքը իր ինամուլներուն հետ:

Շուշանիկ մեզ չի թուիր ընդհանուր տիպար մը՝ մեր համայրի կիներուն, այլ բացառութիւն մըն է հաւանաբար, ինչ որ հեղինակն ալ կը հաստատէ թէ ան «բոլորովին տարբեր» էր իր միջավայրի սեռակիցներէն:

Հայր մ'ունի Շուշանիկ, Սարգիս Զարդարեան, նախկին հարուստ վաճառական, անանկացած, հրդեհի մը հետեւանքով, և այժմ կաթուածահար, անկողին քամուած կմախք մը, ձախէն գօսացած, այտերն ուսած, աչքերը պլլած: Զօրեզ կողմեր ունի, այսինքն՝ անյազ ստամոքս և տրանջող լեզու: Լսիլիզող այդ սրկորին սպասարկուն և գերին դարձած է Շուշանիկ (էջ 102): Սմբատ, հիւսցող մը ասոր «պայծառ ու խելացի» աչքերուն և «մելա-մաղձիկ» դէմքին, կը տեսնէ անոր մէջ «պահապան հրեշտակը» այդ եղկելի ընտանիքին (էջ 106): Աւելցնենք թէ կաթուածահարն ունի մեհամուլութիւն մը, գաղափարի սեւեռում մը՝ որ զինքը կը հալածէ, տալով անոր այն հաւատքը թէ զինքը փոխադրեցին, ընտանիքին հետ, Այլմեանց նաֆթի հանքերուն կացարանները, որպէս զի զինքն այրեն քարիւղի բոցերուն մէջ:

Անհատականներէն զատ, ազգայնական ընդհանուր տիպարներ ևս կը գտնենք Պ. Շիրվանզատէի երկերուն

(1) Nouv. Essais de Psychologie Contemporaine, էջ 244:

մէջ : Օրբինակի համար, Խնամասարք մեղ կը պատկերացնէ պարսիկ վաճառականը(1), որ լուռ, շահերովը մտազբաղ, առանձին շխտակ կեցած, նաւու մը ծայրը, քարափին եղերքը, կը համրէ փոխադրուած հակերը : Բարձրաձիգ գլխանոց ունի և մետաքսեայ կապան մէջքէն սխմրւած է կապոյտ մետաքսէ գօտիով մը : Բնորոշ մանրամասնութիւն, մէկ ձեռքով կը բռնէ հովանոցը կոթէն, և փոքրիկ տետրակ մը, որուն մէջ իր միւս ձեռքին երկայն ու բարակ մատերուն ծայրերը զգուշութեամբ կ'արձանագրեն հակերուն թիւր, քանակութիւնը, կշիւքը : Ներկուած մօրուքին մէջէն կը խաղայ խորհրդաւոր ժպիտ մը, յաջող առևտրոյ մը հեռանկարը : Պէտք է որ շտապին, ապա թէ ոչ կը գոռայ բեռնակիրներուն, կը հայհոյէ :

Քիչ հեռուն կը պարպեն ապրանք ուրիշ նաւէ մը. տէրը կարմրերես է և գեր. մատերը կը խաղան ժամացոյցին երկու մաս լայնքով շղթային հետ. աչքերը կապւած են ապրանքին, և նայուածքն ամբարտաւան է : Նուստութիւն կը սեպէ առանձին երեւոյ և կը շրջապատուի գրասենեակին պաշտօնեաներէն, ասոնց հրամաններ կուտայ և ասոնք, որսի շան պէս, աչքով և ականջով ուշադիր կ'ըլլան, խոնարհ և զլուխնին տնկած դէպի առաջ, բառ մը չփախցնելու համար իրենց պետին խօսքերէն : Խուսմբ մը վաճառականներ կեցած կան քիչ մը հեռուն, շատ տեղ կը բռնեն. անցորդները կ'ակնաձին ասոնցմէ և ասոնց իրարու յար և նման ձուլուած փորերէն, ամենքն ալ տակառած և. ոմանք կոթնած են իրենց գաւազանին վրայ, կանակէն, երկու թեւերնին ետև տարած, որունքնին իրարմէ հեռացուցած : Ծոխ հագուած են, ևրոպական տարազով բայց անխնամ, կեղտոտ իսկ. մանիշակազոյն կլոր բիծեր կաղարտեն մէկուն շապիկին կուրծքը : Ասոնք ունին ժամացոյցի

հաստ շղթայներ՝ որոնց ոսկին կը շողայ արեւուն տակ, անոնց պարարտ փորին կլորութեանը վրայ : Անունը տամ դուն չիմանաս, ասոնք հարուստ հայ վաճառականներ են :

Քաօսի մէջ կայ նկարադրութիւնը նաֆթի հորերու հրդեհի մը. մեծ աղէտ մը որուն առջև իւրաքանչիւր ցեղէ անհատ կարտայայտէ յատկանշական վարմունք. թուրքը կը գոչէ՝ «Ե՛ս Ալլահ» . լէզգին կողորդային ձայնով մը կը կռնչայ ագռաւի պէս. ռուսին դէմքը մռայլ է : Իսկ հայերը, պիտի հարցնէք, ի՞նչ կընէին : Ասոնք իրարու կը պոռային և, բնականաբար, իրարու կը հրամայէին և, ոչ նուազ բնականաբար, ոչ մէկը կը հնազանդէր միւսին : Երկայն ու նիհար անդլիացիք, սիկարր բերաննին, և ձեռքերնին՝ իրենց տափատին գլրպանները, պաղ գմայլմամբ կը դիտէին հազուագիւտ տեսարանը, նաֆթահորերու հրդեհ մը : Այս վերջին պարագային ճշգրտութիւնը ես անձամբ առիթ ունեցած եմ հաստատելու : Քսան տարիէ աւելի կայ, կը պատահէր որ յաճախ քաղաք մնայի. գիշեր մը, փողոցի պահապանը պոռայ թէ հրդեհ կար ի Պոսիոր և մեր բնակութիւնն Օրթաքէոյ էր : Գուրս շտապեցի ճշդելու համար աղէտին վայրը և հանդիպեցայ անկանոն ջրճանկիրներու խուսրի մը՝ որոնց կը հետեւէր, նոյնքան սրարշաւ, մաքուր տարազով ևրոպացի մը, գլանած և երկայն գլխարկը դէպի ետև նետած, գաւազանը ուսին կոթնցուցած : Պատճառ մը չունէի իրեն պէս չընելու և, իսկոյն, հասանք Գերմանիոյ դեսպանատան բարձունքին վրայ՝ ուրկէ Իւսկիւտարի ծայրը բողավառ կը ցոլանար, շառագունելով լուսնոյ արծաթը՝ որ պաղպաղուն կը վէտվէտէր մեղրահոտան ծովը : Հետաքրքրութեամբ հարցուցի անդլիացիին թէ ապահովագրութեան գործակալ մ'էր արդեօք : «Ո՛չ, — պատասխանեց աղճատ ֆրանսերէնով մը — եկայ դիտելու

(1) Հաւամբում, Հաս. Ա., էջ 411 :

հրդեհին ցոլքը ծովուն ջուրերուն վրայ» : Գործնական մարդը գոհացում կուտար իր գեղեցկազրտական իղձերուն և սբօրքիճ ճաշակին, միանգամայն :

Ձ.

Ներկայ ուսումնասիրութիւնը, թէ և բաւական երկայն, պիտի երևար մեզի ինքնին թերի եթէ չամբողջանար քանի մը հետազօտութիւններով օտար մատենագրութեան հաւանական ազդեցութեանը մասին՝ Քասօսի հեղինակին արուեստի յղացմանցը վրայ :

Ընդհանուր առմամբ, մատենագրութիւն մը անջատ չապրիր ոչ միջոցին ոչ ժամանակին մէջ : Հակառակը, հաստատուն յարաբերութիւններ կուեննայ միւս մատենագրութեանց հետ որ, իրմէ առաջ կամ միահողոյն, զարգացած են օտար երկրի մէջ : Նաև, իր գոյութեանը իւրաքանչիւր ժամանակամիջոցին, յարաբերութիւն կը հաստատէ իր իսկ անցեալին երկերուն հետ : Ասկէ կը ծնին երկու կարգի յարաբերութիւններ :

Երբ նմանութիւններ գտնուին մատենագրութեան մի և ուրիշ մատենագրութեանց միջև, որոնց հետ առաջինը կրցած է աղերս ունենալ, երեք որոշ պարագաներ կրնան դիտուիլ : Ա., կամ այն է որ այդ մատենագրութիւնն անցած է միևնոյն փուլերէն ուրիշ անցած են իր քոյր մատենագրութիւնները համանման պատճառներու ազդեցութեամբ . Բ., կամ անոնց ազդեցութիւնը կրած է . Գ., և կամ իր ազդեցութիւնը անոնց զգացուցած է :

Ենթադրելով որ սերտ աղերս ունեցած է ուսասնայ վիպասանութիւնը՝ բուն ուսականին հետ, վերջին պարագան կը կարօտի երկարաշունչ ուսումնասիրութեանց— որոնց պատրաստուած չենք— որպէսզի մարդ կարենար ամենէն քիչ սխալելով եզրակացնել թէ հայ և

ուսու վիպասանութիւնք անցած են համանման փուլերէ, կրած են համանման պատճառներու ազդեցութիւնները : Կը մնայ մեզ պարփակուիլ երկրորդ ենթադրութեան մէջ, և հետազօտել զանազան բաղդատութեանց միջոցաւ թէ կովկասեան հայ վիպասանութիւնն ազդուած է ուսականէն :

Այսպիսի ազդեցութիւն, նախ, չկրնար ըլլալ դիպուածական, քանի որ Կովկաս կը կազմէ մաս ուսու պետութեան, կը կառավարուի ուսու օրէնքներով և ուսու պաշտօնէութեամբ, ուսերէն լեզուին ուսուցումն հոն պարտաւորիչ է, հետեւեալ, ուսական մշակութիւնն ու բարքերը, որքան հեռու էն ալ ազդեն, կը դառնան բաւական տիրական՝ հայ մտայնութեան և հայ համայնքին վրայ :

Տարբեր հանգամանաց մէջ թերևս ներելի ըլլար որոնել նաև արևմտեան կամ, մասնաւորելով, Փրանսական գրականութեան ազդեցութիւնը եթէ հեղինակը, Պ. Շիրվանզատէ, տողորուած ըլլար նաև Փրանսական մշակութեամբ, ինչ որ, մեզ հաւաստեցին, թէ չէ :

Կը մնայ մէկ նուրբ կապ մը, միացնող արևմուտքը արևելքին հետ, վիպասանութեան արուեստին տեսակէտով, այդ ալ է Իվան Դուրկէնիէֆի միջնորդութիւնը՝ զոր հաշուի չաճնել անհեթեթ գործ պիտի ըլլար : Հա՞րկ է յիշեցնել թէ Դուրկէնիէֆ, իր հայրենիքէն կէս վտարեալ մը, բազմաթիւ տարիներ կենակցած է, Փրանսական ոստանին մէջ, Փրանսացի ամենամեծ գրագէտներուն հետ, ինչպէս Մէրիմէ, Տօտէ, Զօլա, Թէն, Տը Կօնդուու եղբարք, Մօրաստն և, մանաւանդ, Կիւսթավ Ֆլօպէ : (1) Առաջները, հասունութեան տարիքին (1850-1870),

(1) Ասոնց ամենուն հետ սեղանակից էր Մանեիի ճաշարանին ընթրիքներուն, որոնք ծանօթ են Dinars de Magny յորջորջմամբ :

անհրապոյր գտած էր Ֆրանսացի մատենագիրները, և կծու զիտողութիւններով ծաղրած իսկ է զանոնք, մանաւանդ զՊալզաք, «կեղծ» անուանելով անոր իրավարութիւնը: Հակազդեցութիւնը եկած է վերջին տարիներուն (1870-1883), լաւագոյն ընտելանալով միջավայրին, լաւագոյն վերահասու բլլալով շրջափիւռ միջնորդութիւն և բարքերուն: Հին սերունդէն, կը մեծարէր Ժորժ Սանար. նոր սերունդէն կը հիանար Էմիլ Զօլաի վրայ՝ զոր կ'անուանէր Գաղղիոյ «առաջին արձակագիր բանաստեղծը» (prosaïste), բայց աւելի կը հիանար Կի տը Մօրասանի վրայ. միջին սերունդէն, իր բուն մարդը Կիւսթավ Յլոպէան է և 1864 էն իսկ կ'անուանէ Մասալ Պօլլառին՝ Ֆրանսական միակ վէպը: (1)

Այս մտայն աւելի որոշ վկայութիւն կուտայ Դերկոմն Մ. տը Վօկիւէ. «Մեզ մօտ իր երկայն բնակութենէն, Դուրկէնիէֆ քաղած է օգուտներ և քանի մը անպատեհութիւններ: Սկիզբը, մեր վարպետներուն երկերուն ուսումնասիրութիւնը և Մէրիմէի խրատները թանկագին օգնութիւն եղան իրեն: Գրական այս յոճախակի ընտանութեան թերևս ան կը պարտի այն մտքի կարգապահութիւնը (discipline intellectuelle), այն յստակութիւնը, ճշգրտաբանութիւնը, որ այնքան շատ հազուադիւրս արժանիքներ են իր երկրին արձակագիրներուն մօտ: Աւելի վերջ, եռանդազին զմայլմամբ փարեցաւ Յլոպէան...: Երեւակայեց թէ ինքն ալ կը պատկանէր քնավարներու (naturaliste) յաջորդ սերնդին, միամտաբար կը հաւատար թէ անոնց դպրոցէն էր, ուշադիր կ'ըլլար ասոնց վարդապետութեանցը և կ'ընէր տաղանապալից ճիգեր՝ հաշտեցնելու համար այդ վարդապետութիւնները իր հինաւուրց գաղափարներուն հետ»: (2)

(1) Emile Haumont, *Ivan Tourguénieff*, p. 89.
 (2) *Le Roman Russe*, էջ 197:

Հետեւաբար, Դուրկէնիէֆ իր հայրենակիցներուն մէջ ամենէն նուազ ուռան է մշակմամբ: և ուռները զինքը կը մեղադրեն՝ բսկով թէ օտարի աչքով քննած է իր երկիրը: Հակառակը կը պնդեն Կօզուենը գրելով. «Դուրկէնիէֆ տեսած է աչքերովը ուռսի մը՝ որ իր կեանքն անցուցած բլլար Լուի ԺԴի արքունեաց մէջ:» Ընդհանուր համաձայնութիւն կայ, սակայն, սա կէտին վրայ թէ՛ Դուրկէնիէֆ նուազ հզօր է քան Թօլսթօյ, և թերևս նուազ հզօր՝ քան Տօսթօյէվսքի: (1)

Այս վերջինը թափանցած է ուռս ժողովրդին ամենաթանձր խաւերը, բայց երկուքը միասին, Տօսթօյէվսքի և Դուրկէնիէֆ պետերն են իրավար վլլադասանութեան ի Ռուսիա, և ինչպէս խիստ նուրբ զանազանութեամբ մը զանոնք կը բնորոշէ Դերկոմն Մ. տը Վօկիւէ, Դուրկէնիէֆ ունի շնորհ և բանաստեղծութիւն, Թօլսթօյ՝ պարզ վեհութիւն, Տօսթօյէվսքի սղորմ ուժգնութիւն: (2) Տօսթօյէվսքիի նկարագիրն աւելի որոշ կ'արտայայտուի նոյն քննասէրին հետեւեալ տողերուն մէջ. «Աշխարհ շինուած չէ միմիայն խաւարէ և արտասուքէ. հոն մարդ կը գանէ, նոյն իսկ Ռուսիոյ մէջ, լոյս, զուարթութիւն, ծաղիկներ և ուրախութիւններ: Տօսթօյէվսքի տեսած է անոնց կէսը միայն, քանի որ միայն երկու աւսակ գիրք գրած է, կսկիծալի գիրքեր և սոսկալի գիրքեր: Ան ճամբորդ մըն է որ ամբողջ տիեզերք պտտած է և հիանալի կերպով նկարագրած է բոլոր իր տեսածը, բայց զիշերուընէ գատ ուրիշ ատեն երբեք ճամբորդած չէ:» (3)

Որո՞ւ ալդեցութիւնն աւելի տիրական եղած է Պ. Շիրվանդատէի վրայ, Դուրկէնիէֆինը թէ Տօսթօյէվսքիինը: Մանաւորապէս խօսելով Քաօսի վրայ, ըստ մեզ, գրքին ընդհանուր գնացքը Դուրկէնիէֆեան կեր-

(1) Em. Haumont. *Iv. Tourguénieff*, էջ 307.
 (2) *Le Roman Russe*, էջ 204.
 (3) *Le Roman Russe*, էջ 267:

պին կը մօտենայ և չենք կարծեր որ մեր զգայնութիւնը խաբուած ըլլայ այս մասին, քանի որ, ինչպէս ըսինք սկիզբը, մեր առաջին ընթերցանութեանը տարտամ տօգաւորութիւնը այն եղաւ ինչ որ պիտի ըլլար Ֆրանսական մատենագրութեամբ մնած մտքի մը կրած ազդեցութիւնը, և չենք կարծեր որ արհամարելի ըլլայ առաջին տօգաւորութիւն մը որ, յաճախ, իմացողութեան տեղ կը բռնէ և կ'առաջնորդէ դատողութեան: Մեր յետագայ բազդատութիւնք զմեզ ամբասնդեցին մեր առաջին զգացմանը մէջ, առանց կարենալ ամենուրեք դանելու այն շնորհն ու սրտաշարժութիւնը որ գլխաւոր յատկանիչն են Դուրկէնիէֆի երկերուն: Ըսել չէ թէ Պ. Շիրվանդատէ չէ ազդուած Տօմօյէվսքիէ: Կարծեմ թէ շատ աւելի ազդուած է, հիմնովին (dans le fond), և յաճախ փորձած է տալ անոր ոգբերական սոսկումները, օրինակի համար, Յաւագարին մէջ, ուր Սօնայի տիպարը, որպէս զի Դուրկէնիէֆեան ըլլար, պէտք էր որ նմանէր Լուքերիայինին⁽¹⁾, ինչ որ հակառակն է: Պ. Շիրվանդատէ ուզած է երևալ կակձալի և սոսկալի միանգամայն, և գլխաւորաբար այս երկին մէջ կը գտնեմ ճիշդ այն սահմանը ուրկէ անդին անցած է, մօտենալու համար Տօմօյէվսքիի: Այդ Լուքերիան, գլուխ գործոց մէկ տիպարն է Դուրկէնիէֆի ստեղծագործութիւններէն. չեմ յիշեր կեանքիս մէջ երբեք կարգացած ըլլալ այնքան պարզ, նուրբ, թիֆեռնիկային պատմութիւն մը, որ զիս յանհունս յուզեց, և հաւատացի թէ կրօնքի զգացումն ինչ հրաշքներ ընելու կարող է պարզասիրտ, միամիտ և խորապէս բարի էակներու վրայ: Եւ ծափահարեցի կարգաւոր Դերկոմս ար Վօկիւէի սա հիացումը. «Բիշիկ մը բան է այդ պատմութիւնը, բայց սքանչելիք մ'է ոչ միայն անով՝ որ անոր մէջ կայ, բայց ալ աւելի անով՝ որ հոն չկայ»⁽²⁾: Իսկոյն կ'երեւակայէ թէ նոյն նիւթն ինչ-

(1) Iv. Tourguénieff, *Reliques Vivantes*.
 (2) *Le Roman Russe*, էջ 464.

պէս պիտի գրուած ըլլար զանազան դպրոցներու պատկանող հեղինակներէ: Մին, կ'ըսէ, պիտի ներկայացնէր ցաւագար Լուքերիա իբր բողոք մը տիեզերական կարգին դէմ, կակձալի հրէշ մը, Քաղիմօտօի մէկ էզը: Ուրիշներ, Դուրկէնիէֆի ծերութեան բարեկամները, ակտաբանութեան դաս մը պիտի տային մեզի: Խղճահար գրող մը զայն պիտի կերպարանափոխէր մարտիրոսի, երկնային հրեշտակներու յանձնուած: «Այսպիսի ոչինչ կայ Դուրկէնիէֆի մէջ. ան գաղտնապահօրէն, զոց բառերով, կը սահի կ'անցնի նիւթական թշուառութեանց վրայէն, կը քողարկէ դիակը. այս մեզի բաւական է հասկնալու համար թէ հոն դիակ մը կայ՝ տեսնելով այդ բոլորովին մերկ հոգին, իր միտէն անջատուած: Բնաւ ճամարտականութիւն չկայ, բնաւ հակադրութիւն, հեղինակը չի ջանար խոչորցնել Լուքերիայի պարագան և մտահար ազդել մեր երեւակայութեանը. կեանքի զիպուած մ'է պարզապէս, և բոլորն այս է»⁽¹⁾:

Հետեւաբար, կրնանք թերևս առանց չափազանց շատ սխալելու եղբակացնել թէ Պ. Շիրվանդատէ հարկաւ ազդուած է Դուրկէնիէֆի յօրինուածութեան արտաքին ձևէն, ներշնչուած է անոր ձուլած տիպարներէն, բայց, հիմնովին, թերևս անհատական խառնուածքովն իսկ—որ մեզ անձանօթ է—հետևող մըն է Տօմօյէվսքիի, և իր մէջ հակում մը կերեայ դէպի ողբերգականը, դէպի սոսկալին, ինչ որ համաձայն է հայ ցեղային խառնուածքին՝ որ նուազ կը համակերպի արեւմտեան արուեստին չափաւորութեանը, հոգ չէ թէ երբեմն չկարենայ իսկ զիմադրել արեւելեան չափազանցութեան:

Չեմ յուսար որ վերոգրեալ տողերը աւելորդ երևան ընթերցողին, քանի որ առանց անոնց թերևս դժուար

(1) *Le Roman Russe*, էջ 462.

ըմբռնուէին յետագայ մեկնաբանութիւնք Քաօսի գլխաւոր դերակատարներուն խնամութեանը մասին՝ ուսս վիւպագրաց քանի մը դերակատարներուն հետ :

Ալիմեանց հաշուակալ Դաւիթ Զարդարեանը նմանութիւն բերել կը թուի այն Տիէվուչքինի հետ՝ որուն կը հանդիպինք Տօթօյէվսքիի Խեղն Մարդիկ (Pauvres Gens) անուն վէպին մէջ, զրոտննեակի պզտիկ պաշտօնեայ մը, օրն ամբողջ ընդօրինակութիւն կընէ, տարիքի և հոգեբու բեռան տակ մաշած, որ իր տխուր կեանքը կանցընէ մօքաուելով նիւթական անձկութեան և անձնասիրութեան վիրաւորանքներու դէմ: Նոյնն է Զարդարեանը, թէև ոչ ազէտ ոչ միամիտ՝ միւսին պէս: Ռուս վիպագիրները նախամեծարութիւն կուտան այսպիսի խեղճուկ մարդոց տիպարներուն՝ որոնց մէջ կը գտնեն իրենց ժողովրդին ազնուագոյն բարեմասնութիւնները: Նոյնն է Լուքէրիա՝ Դուրկէնիէֆի Կենդանի Մասուկին մէջ, նոյնն է Քարադարիէֆ՝ Թօլսթօյի Պատերազմ եւ Խաղաղութիւն երկին մէջ:

Իր սև օրերուն մէջէն, Տիէվուչքինի աչքերուն կը ցոլայ յուսոյ, զուարթութեան ճառագայթ մը՝ մանկամարդ աղջիկէ մը որ, այդ վէպին մէջ, հեռաւոր ազգական մըն է, միւսին պէս չարարալդ, և որ աշխարհիս վրայ միակ պաշտպանող մ'ունի՝ իր բարեկամին կամ ազգականին անձնութեանը մէջ: Այդ կրկին թըշուառները ձեռք ձեռքի տուած կը տուայտին թէ զիրար սիրելու թէ իրարու օգնելու համար՝ որպէս զի կարօտութենէ չմեռնին: Մարդուն դերն է անձնութեանը մը՝ զիւցազնական գրկանքներով խառնուած: Աղջկան դերը կը յատկանշուի մտքի և դաստիարակութեան բարձրութեամբ, զօրեղ առաջնորդ մը կեանքի—(ինչպէս Քաօսի Շուշանիկը)—որ սոսկու մով ազատած է մարդոց դարանակալ մոլութեանց փորձութիւններէն—(ինչպէս Շուշանիկ) — և կը հետապնդուի անձէմը որ զայն կնու-

թեան առնել կուզէ: Այդ անձը հիմա հասուն տարիք ունի, խիստ հարուստ է և քիչ մը կասկածելի անցեալով—(ինչպէս Միքայէլ և Շուշանիկ): Պ. Շիրվանդատէի վէպին մէջ միայն կը պակսի—ինչ որ շնորհաւորելի է հայ տարրին համար— պարզասիրտ, միամիտ, ցաւի համբերող անձատը՝ որուն Տօթօյէվսքի սովոր է տալու դերակշիռ դեր, իր Ապուշին (l'Idiot) մէջ, օրինակի համար, ուր Միւլիշքին իշխանը, բացառիկ էակ մը, հասուն միտքով կատարեալ մարդ, բարձր իմացականութեան տէր, բայց մնացած է տղայամիտ, սիրտով պարզ, ջղաջին հիւանդութեան զոհ մը:

Երազը և զտասնցանքը մեծ տեղ ունին Տօթօյէվսքիի երկին մէջ, ուր թիւով շատ աւելի երազ կայ քան Ճրանասայի բոլոր դասական գրականութեանը մէջ: Ամէն մարդ ջերմէ բռնուած է. քսան էջն անգամ մը — դիտել կուտայ Դերկոմս Մ. Տըվօկիւէ — կը հանդիպի «Ջերմոտ վիճակ» բացատրութիւնը: Պ. Շիրվանդատէ ևս կ'իջնայ այս փորձութեան և կ'ուզէ որ Միքայէլ Ալիմեանը «գիտակցութիւնը կորսնցնէ», «զառանցէ» (էջ 270), «իբրև նադէմին նորից զառանցէ», «անքտնքայ, վերմակը դէն շարտէ, ձեռքը զարնէ պտտին» (էջ 271-272): Գալով վաշխառուներու, ստահակներու, ստախօսներու մեծագրութեանը, արդէն ցցուցինք ինչ որ կայ հասարակ ընդմէջ Տօթօյէվսքիի և Պ. Շիրվանդատէի, ինչպէս նաև «հոգեհացի» կերութեամբ՝ որ հասարակ սովորութիւն ըլլալ կը թուի հայուն և ուստի միանգամայն:

Բազդատութիւններն իս փոխադրենք Դուրկէնիէֆի վրայ: Ազնուականգեբու Մանկեբամ (Nichée de Gentilshommes) վէպին մէջ կայ այն Լիզան՝ որ ունի Շուշանիկի բոլոր բարեմասնութիւնները, պարկեշտ, առանց արտաքին փայլի, երկաթեայ կամքով զրահուած, այդ կամքը՝ զոր Դուրկէնիէֆ կը զլանայ այրերուն և կուտայ իրր հասարակ յատկանշան իր երեւակայած բոլոր աղ-

Չբկանց : Տարբերութիւնը սա է որ Լիզա պարզհոգի է , առանց մտային նշանակելի տուրքի , մինչդեռ Շուշանիկ , հայ ըլլալով , փառք Աստուծոյ , այդպէս ապուշ մը , beta մը չէ : Արդէն , ուսու վիպագիրները կը սիրեն նկարագրի տէր աղջիկը և զայն կը ծառայեցնեն իրրե նախատիպ պատկեր իրենց գիւցադնունիներուն : Իսկ այդ ամուսնացած Լավրէցքին , որ վէպի հերոս մը չէ , այլ հանդարտարարոյ անհատ մը , բարի , դժբաղդ , տարիքով և միտքով լուրջ : Խորհրդաւ որ հրապոյր մը իրարու կը մօտեցնէ Լավրէցքի և Լիզա — (Սմբատ և Շուշանիկ) — առաջինը՝ կնոջմէն : խաբուած ամուսին մը — (Սմբատ՝ իր անյարմար ամուսնութենէն դժբաղդ) — որ կարծելով թէ կինը մեռեր է , Լիզայի հետ կը վայելէ ժամուան մը երջանկութիւն : Եկ տես որ կինը ողջ է եղեր , և Լիզա , յուսախաբ բայց ապրելու տենչացող , կը մանէ վանք : Սմբատի և Շուշանիկի համակրութիւնը չառներ այսպիսի տրամաբխի և կը . երկուքին թագուն տառապանքը կը հանդի Շուշանիկի ամուսնութեանը՝ Միքայելի հետ , և Սմբատի հաշտութեանը՝ Անտօնինա Իվանովնայի հետ սա մասնաւոր պայմանով որ այս վերջինը զատ տուն պիտի բնակի մինչև որ իր կեսուրը մեռնի : Ռուս աղջիկներն իրենց զաղտօտարական ընտրած են Դուրկէնիէֆի Լիզան , ինչպէս որ Պօլ եւ Վիրգիլե տիրական ազդեցութիւն կրցած են ընել սերունդի մը և երկրի մը վրայ :

Կնոջական անողոք կամքին դարձեալ արտայայտութիւնն է նաև Դուրկէնիէֆի La Veille վէպին զո՞ք , էլէն , տիրար լուրջ աղջկան , ինքնամիտի և յամառ , մենակեացութեանը մէջ արկածախնդիր , ամեն ազդեցութեան դէմ հետող , ինքզինքը վարող՝ արհամարելով ինչ արգելք որ ըլլայ : Մասնաւոր հանգամանքները տարբեր են հոս . այրը ազատ է բայց կը մերժուի աղջկան ընտանիքէն . բայց ի՞նչ հաստատամտութեամբ որ Լիզա վանք մտու , նոյն հաստատամտութեամբ էլէն ընդառաջ

կ'երթայ իր սիրահարին և բոլորանուէր կը յանձնուի անոր :

Այս ուսումնասիրութեանց ամբողջութենէն կը շեշտուի որոշ նկարագիրներ , այսինքն վարանկոտ ուսու այրեր , հաստատամիտ ուսու կիներ , որոնք , անշուշտ , ուսու ցեղին խոսնուածքին տիրական յատկանիշը կը կրեն : Ռուս վէպին մէջ կինն է որ կը կուռի ճակատագրին հետ և կը յաղթէ , կինն է որ գիտէ և կ'ընէ ուղամբ : Դուրկէնիէֆի գրչին տակ , աղջիկ մը չերևար յանդուգն կամ անպարկեշտ , այլ կը ցոլացնէ աւելի առնական հոգւոյ մը ազատութիւնը : Դուրկէնիէֆի ստեղծած ուղիղ և խանդակաթ աղջիկները կարող են ամեն բան ընելու բացի վախէ , մասնութենէ , ստախօսութենէ (1) : Այս կարգի ազնուագոյն տիպարներէն մէկն է նաև Պ . Շիրվանդատէի Շուշանիկը : Բայց չենք գոհանար այսքան լուսաբանութեամբ և կը ձեռնարկենք նորագոյն բազմատութեանց :

Տեսէ՛ք , ուրեմն , ի՞նչ անագին տարբերութիւն կա ընդմէջ Կատերինայի (2) և Շուշանիկի : Կեանքի վճռական այն բուպէին մէջ ուր գիտակից կին մը կը կառչի պատուասիրութեան իր գերագոյն կորովին , ինչպէս ծովամոյն մը կը կառչի օգնութեան պարանին , այդ երկու աղջիկներն ալ դժբախտութիւնը կ'ունենան առեանդուելու և բռնարարման ենթարկուելու , համանման պարագաներու մէջ , Օբէրայէ վերադարձին , գիշերը , կառքով :

(1) «Մեր ընկերութեան կիներն ընդհանրապէս թիւր էակներ են , առանց բարոյական ոյժի , ինքնասէր , շողակրատ , յամառ , մինչդեռ դեռատի աղջիկները , քսան տարեկանի մօտ , կը ձգտին դէպի բոլոր վէճ և դադարակարական գործեր , և ալսպիսիներու օրինակը ամեն օր կը տեսնենք . . . Մանչերն ու աղջիկները կը ծնին հաւասար կարողութիւններով , բայց աղջկանց բարոյական արժէքը շատ բարձրագոյն է » (Թօլսթոյ , Sonate à Kreutzer , տպ . Ֆլամարիօն , էջ 143-144) :

(2) Խնամատար , (ժողովածու Երկերի , Հատ . Բ , էջ 190) :

Շուշանիկ խելք ունի դատելու տաժանելի կայսրութիւնը, կ'զգայ իր նիւթական անզօրութիւնը, դիմադրութեան մը անկարելիութիւնը, և կարող է իսկոյն, ակնթարթի մը մէջ, վար նետուիլ սրարշաւ կառքէն, իյնալ, յօշոտելի, մեռնիլ: Եւ կը տեսնէք անոր վճռական շարժումը, կը տեսնէք մէկ ոտքը որ մօտ է գետինը կոխելու: Անդին, Կատերինա աւարկայ կ'ըլլայ աւելի վայրագ յարձակման մը ուժգնութեանը և, ստուգիւ, կը դիմադրէ հաւասար մոլեղնութեամբ մը, բայց իր մարմնական ոյժին կը վստահի և կը սխալի, որովհետև արտոն կոպիտ է և մինեզ: Չգտներ իր մէջ այն կամքի և մտքի զուգընթաց գործակցութիւնը որ պիտի միայն կարենար իրեն թելագրել պիղծ գորշութենէ փրկուելու գերագոյն միջոցը և գործադրութեան արագ որոշումը: Հակառակը, խորճրդաւոր սենեակի մը լուծեանը մէջ լսել տուաւ յուսահատութեան ճիշ մը միայն, բիրտ անամուլթեան մը պայթման վայրկեանին: Կատերինա չգիտցաւ պաշտպանել իր անբժութիւնը, ի կորուստ իր անձին, օրինակի համար, դուրս նետուելով պատուհանէ մը: Կամքի այդ անհաւասար զօրութիւններն են պատճառ որ մեզ տեսնել կուտան մանաւանդ ուսու աղջիկ մը Շուշանիկի մէջ, մանաւանդ հայ աղջիկ մը Կատերինայի մէջ:

Մեզ կը թուի թէ՛ գլխաւորաբար ուսու աղջկան դաստիարակութեանը և սրտի բարձրագոյն իղձերուն կը համապատասխանեն այն քանի մը չքնաղ բարեմասնութիւնները զոր Պ. Երվանդատէ կը պարզէ Շուշանիկին: Հիւանդի ծառայել, գործաւորներու մտերիմ ու սիրտիչն ըլլալ, խնամել անոնց վէրքերը, գիշերային դասախօսութեանց մէջ սպառել օրուան տաժանելի աշխատութիւններէն մնացած աւելորդ քանի մը ժամերը զոր մարմինը պիտի պահանջէր իր հանգստին համար, վստահիլ իր միակ գործունէութեանը և, յուսահատութեան մը ժամուն, փոխանակ երթալ վանք մը քաշ-

ւելու, ծառայել ի շահ իր նմաններուն, և ասոր մէջ փնտուել սրտի միտիթարութիւն, աճա՛ ուսու աղջիկը յատկանշող բնդիւսնուր այն ախպարը՝ զոր մեզ կ'ուտայ Դուրկէնիէֆ: Դանիանա, իր նշանածէն խարուած, գիւղ մը կ'առանձնանայ մօրաքրոջը հետ: Լիդվինօֆ, զզջացած, կը վերադառնայ փնտուելու իր նշանածը և ճամբան իր սայլապանին կը հարցնէ թէ կը ճանչնայ Չէսթօֆի ստացուածքին տէրերը:

— «Ինչպէս չէ՞: Բարի կիներ են, բսելիք չկայ: Կը խնամեն աղքատները: Ծշմարիտ բժիշկներ են: Բոլորտիքէն ամեն մարդ անոնց կը դիմէ: Ի՞նչ բազմութիւն կ'ըլլայ: Երբ օրինակի համար, մէկը հիւանդանայ, անմիջապէս այդ կիներուն տունը կ'երթան, ասոնք ալ կուտան վէրքի դեղ մը կամ օգտակար տունկ մը, պըզտիկ փոշի կամ սպեղանի մը, և ցաւը կ'ամօքի: Ենորհակ ոլ ըլլալու ալ պէտք չկայ: «Ստակի համար չենք ընել մենք»—կը պատասխանեն: Դպրոց մըն ալ բացին... Բայց ասոր խօսքը չընենք, ախմարի գործ է»: (1)

Կը վախնանք որ մի գուցէ մեր անկողմնակալութիւնը պէտք եղածին պէս չգնահատուէր, և կարծուէր թէ կը զլանանք բարեմասնութիւն տեսնել մեր հայ քոյրուն վրայ: Պիտի բողոքէինք այդպիսի կասկածի մը ստուերին դէմ իսկ: Դպրոցի և որբախնամի իբր հիմնարկու և վարիչ, հայ կիներ արդէն տուած է մէկէ աւելի ապացոյցներ իր կազմակերպուելու կարողութեանը, հողածու գործունէութեանը, ժրաջանութեանը, սակաւապէտութեանը, քիչով շատ արդիւնք տալու զմայելի յատկութեանը: Այս բարեմասնութիւններն իր արդար իրաւունքներն են՝ զոր ան ստացած է լուռ, համեստ բայց աւօրեայ անձնուիրութեամբ մը, և մեզմէ շատերու համար չքնաղ հաճոյք մըն է առիթն ունենալ հրապա-

(1) IV. Tourguénieff, *Fumée* (Մուխ), սպ. Նէլսըն, էջ 264.

բակային մեծարանք յայտնել մեր հայ մայրերուն և հայ քոյրերուն՝ որոնք, մանաւանդ, պահապաններն են հայ ընտանիքին և աշխարհներն են մեր ապագայ մտաւոր վերածնունդին :

Հետևաբար, չափազանցութեանէ խորշելով, չեմ կրնար պնդել թէ Քաօսի Շուշանիկը, անպատճառ, տարածին դէմք մըն է նկարագրովը և դաստիարակութեամբը : Կրնամ, սակայն, չսխալիլ յայտնելով սա կարծիքը թէ Շուշանիկ չներկայացներ հայ աղջկան ընդհանուր ախպար մը, այլ կրնայ գոյութիւն ունեցած բլլալ իբր բացառութիւն, Այս մասին Պ. Շիրվանզատէ ևս ինձ արդէն համակարծիք է՝ զանազանութեան որոշ սահման մը գծելով Շուշանիկի և ասոր միջավայրին սեռակիցներուն միջև, որոնցմէ «բոլորովին տարբեր» կ'ընդունի զայն (էջ 325) :

Նմանութեան ոչ նուազ կէտեր կընդհնարուին Լավրէյքիի և Սմբատի միջև (Ազնուակահաց Մանկեքաւ և Քաօս) :

Իվան Լավրէյքի սնած է Վոյթերական իմաստասիրութեամբ : Հրապարակելու համար իր սկզբունքները և ազնուական հօրը խաղ մը խաղալու համար, կնութեան կ'առնէ սարուկ դասակարգէ Մալանիան : Հօրենական գղեակէն կը վաճառի . կ'երթայ Լօնտրա ուր կը յաջողի բլլալ դեսպանատան քարտուղար : (Գրեթէ համանման վէճեր Մարկոս աղայի և Սմբատի միջև բայց հետևանքներովը տարբեր) : Հօրը մահէն վերջ, Անդրիայէ վերադարձին, կը մարմնացնէ անդամուլութիւնը՝ որ նորոյթի կարգ անցած էր Ազնուքսանդր Ա. փ կայսրութեան օրերուն : Փութով իր առնէն ամբողջովին կը վաճառէ խումբ մը խեղճուկ մարդիկ որ տարիներէ ի վեր կ'ապաստանէին և կը ծառայէին : Անոնց կ'ըսէ . «Ինք ձեզի օգնեցէք», (Help yourselves) : Տանը կուհաւորուած կը փոխէ, Լօնտրայէն բերել կուտայ լուսա-

ցարան (lavabo), թքնաման, ձօքէյի տարազներ, նոյն իսկ անգլիական արօրներ՝ որոնք չեն յարմարիր սլաւ հոգին : (Նոյնն են Սմբատի բարելաւութեանց փափագները, թէև տարբեր տեսակէտով, երբ հանքի գործաւորներուն համար կ'ուզէ հաստատել գիշերային դաստիարակութիւն, լսարան, թատրոն, բազնիք և ըն) : Իվանի որդին Թէօտօր Լավրէյքի առած է տարածին (exotique) կրթութիւն, բայց ներքնապէս ուստապաշտ մնացած է, թերևս անոր համար որ մայրը, Մալանիա, գեղջուկ կին էր : (Սմբատ ևս կը մնայ աւանդապաշտ մը՝ և իր համալսարանի կրթութիւնն ի Բեդերսոպուրկ չեն խախտած իր աղգային պահպանողականութիւնը) : Քաղաքային և ընկերային բմբունմանց զալով, Թէօտօր Լավրէյքի կը յօժարի «Ներօպացիներէն փոխ առնել ինչ որ յառաջադիմութիւն է, բայց միանգամայն նկատել ուստաց անցեալը և չհաւատալ թէ, առանց երկար տարիներու ճիգի, կարենան օգտակար բլլալ փոխ առնուած բաները :»

Դիտմամբ կ'երկարենք այս բազդատական մանրամասնութիւնները՝ լուսազոյն թափանցելու համար Քաօսի հեղինակին յղացմանց սկզբնապատճառներուն : Սա կը պատկերացնէ նոյն մտաղբազու մները, հոգերը, տենչերը, նոյն ճաշակները և նոյն համակրութիւնները՝ որոնք յատուկ են առ հասարակ ուսու բարեկեցիկ և ընչազուրկ գտտակարգերուն : Ռուս բարեկեցիկ ընտանիքի երիտասարդը պատահմամբ կը մուտրի ոչնչականութեան մէջ . բայց, յաճախ, կ'ըլլայ ուսեալ, մեղամաղձոտ, նոր գաղափարներով զեղուն, իսկ գործադրութեան մէջ տկար, ունենալով հանդերձ տարտամ և աղնիւ գաղափարական մը՝ հանրութեան բարօրութեանը մասին : Այդ գաղափարականը զինքը մտատանջ կ'ընէ : Արդ, այն հերոսը՝ որ կը սիրուի մանկամարդ աղջիկներէն և որուն ետեէն կը վազեն խելացնոր կիները, ոչ փայլուն սպան է, ոչ առ-

դիսպը, ոչ վառաւոր տանուտէրը (seigneur), այլ գրեթէ միշտ քաղաքացի Համէգէն է, պարկեշտ, մշակուած, հանդարտ դէմքով, տկար կամքով, մեղամողձիկ, որ օտար երկրէ հայրենիք կը վերադառնայ՝ իրեն հետ բերելով զիտական նոր տեսութիւններ՝ որոնց նպատակն է բարեկաւել հողին և գեղջուկին կացութիւնը։ Այդ երիտասարդը կը տոչորի զանոնք կիրարկելու փափագով «իր ստացուածք»ին մէջ։ Այս, կարևոր կէտ է. այսինքն՝ վիպասանութեան անձ մը ու կ'ուզէ համակրութիւն գրաւել, պէտք է որ վերադառնայ «իր ստացուածք»ին, որպէսզի բարւոքէ իր հողը և գեղջուկին վիճակը։ Ռուսը կը նախատեսէ թէ հոն, միայն հոն է իր ապագան, զօրաւոր ըլլալու գաղտնիքը. բայց ինքն ալ կը խոստովանի թէ չգիտեր ի՞նչ կերպով պէտք է ընել յաջողելու համար։

Ռուս երիտասարդի այդ ընդհանուր տիպարը ստեղծագործութիւնն է Կօկօլի։ Իր կարգին, Դուրկէնիէֆ ղիտեց և ուսումնասիրեց նոյն տիպարը՝ զոր Թօլսթօյ ընդարձակեց ալ աւելի։ Ներելի է, ուրեմն, եզրակացնել թէ Սմբատ Ալիմեանն ալ եղբայր մըն է, տարբեր հօրմէ սերած, Լավրէցքիի (Ազնուականաց Մանկերամ), Քիրսանօֆի (Հարֆ եւ Ջաւակունք), Լիդվինօֆի (Մուխ),⁽¹⁾ ամենքն ալ Դուրկէնիէֆի հասունութեան տարիքի երկերը։

Միւս կողմէն, Քաուսին անդամաւործ Սարգիսը և աղջիկը Շուշանիկ մեզ կը յիշեցնեն կաթուածահար Լաթքինը և ասոր աղջիկը՝ Ռախան, Ժամագոյցը անուն վիպակին մէջ, զոր գրած է Դուրկէնիէֆ։ Կաթուածի

(1) Լիդվինօֆի մայրը, աղնուազարմ կին, ըստ եւրոպականին կարգաւորած էր իր տունը, Հողերու տէր էր, զքր ոչ ինք ոչ ամուսինը չէին գիտեր վարել։ Լիդվինօֆ կը հասկնար թէ տասնապատիկ պիտի բերէր հողը եթէ լաւագոյն մշակուէր։ Ինք փորձառութիւն չընէր, ուստի ճամբորդեց սորվելու համար լըջօրէն հողագիտութիւն և արուեստարանութիւն։

առաջին հպման, Լաթքին կ'իշխայ վերջնական և անդամանելի թշուառութեան մէջ։ Բնակութիւնը տեսակ մը կիսակործան հիւզակ մ'է։ Անդրանիկ աղջիկը, Ռախա, կը կենայ անոր մօտ և կը վարէ տունը, քոյրը։ Կ'արժէ մտքի առջև ունենալ այն լուռ համակերպութիւնը, հաստատամտութիւնը, որով Ռախա, խեղճ և աղքատ, կը տուայտի իրեններուն օրուան պարէնին համար։ Պէտք չէ մոռնալ բոլոր այն պզտիկ մանրամասնութիւնները, իրենց պզտիկութեամբը սրտայոզ, սրտածմլիկ պարագաները, որոնց մէջ Ռախա հազիւ հազ կը հայթայթէ պատանք մը՝ ամիրտիւլու համար իր մնած մայրը։ Եւ ի՞նչ հողուոյ հանդարտութիւն, ի՞նչ խաղաղ սիրտ, ի՞նչ անյողբողք կամք։ Այս ևս մէկ ուսու քոյրն է Պ. Շիրվանդատէի Շուշանիկին։⁽¹⁾

Այլևս ինձ կը մնայ աւելցնել երկու խօսք, հանգարտեցնելու համար Պ. Շիրվանդատէի բարեկամներուն և համակիրներուն ղիւրազգածութիւնը որք, մեր նախորդ բազդատութիւններէն և վերլուծումներէն քաղեցին թերևս մի մասնաւոր անհանգստութիւն՝ զոր մենք ղիտաւորութիւն չունինք արթնցնելու։ Այսինքն՝ մենք կիրարկեցինք քննասէրի իրաւունքը գննելու, խուզարկելու և, երբեմն, տակն որ վրայ իսկ ընելու գործ մը. չթողու համար թագուն կողմ մը, մութ մնացած անկիւն մը։ Մենք և հեղինակը, հաւասարապէս վիրաւորած պիտի զգայինք զմեզ մեր արժանապատուութեանը մէջ, եթէ սխալ մեկնութիւններ մեզի վերագրէին այնպիսի միտք մը զոր չենք ունեցած։ Բացայայտ խօսելով, վայրկեան մ'իսկ մեր միտքէն անցած չէ վէճի տակ դնել Պ. Շիրվանդատէի հեղինակութեան կարողութիւնը և զինքը վերածել նմանցնողի մը դերին։ Եւ որպէսզի լաւագոյն և բոլորովին առողջ տեսութեան մը տակ ներ-

(1) Ivan Tourguénieff, *Reliques Vivantes*, Hetzel, էջ 66։

կայացնենք մեր մտածումը, կ'արտագրենք, ստորև, համբաւաւոր քննասէր Պ. Ժօրժ Ռընարի քանի մը սա տողերը .

«Անկարելի չէ չգտնել հեղինակներ՝ որոնք ծայրայեղ դիւրութիւն կ'ունենան նմանիւրեւու ուրիշի հիւթը : Ալֆօնս Տօտէ որ, ուզած ժամուն, այնպիսի ինքնազուտ և յայտյանդիման տեսութիւնը կունենար մարդկանց և իրերու, երբեմն զանոնք դիտած է Տիքէնսի ակնոյններուն մէջէն : Աղեքսանդր Տիւմա հայր, իր յորդազեղ երեակայութեանը ընդարձակ գետին մէջ երբեմն ծծած է քանի մը առուակներ : Անորէ Շէնիէ, որ ճշմարիտ բանաստեղծ մ'եղաւ, տեղ տեղ եղաւ նաև ճարտար յորդարող մը հինաուրց բանաստեղծական պատասիկներու : Պէտք է խտիր դնել այն եղանակին մէջ՝ որով իւրաքանչիւր հեղինակ կրցած է օգտուիլ իր ընտրած կամ հանդիպած օրինակներէն . այդ արուեստին մէջ, հարիւրաւոր աստիճաններ կան . մարդ չկրնար շփոթել ընդօրինակողմը, որ կը հրաժարի իր անկախութենէն և կըլլայ հլու գերին իր մէկ նախորդին, միւս ճարտար պատշաճեցնողին (adaptateur) հետ՝ որ կ'ստեղծէ նմանցընելով, որ ուրիշի մօտէն կ'առնէ սերմի հատիկ մը, կը բուսցնէ, կը ծաղկեցնէ, կը պտղաբերէ կորովի և նորընծիւզ շառաւիղներով : Պէտք չէ և ոչ իսկ շփոթել այն հնարողին հետ որ բարեյորդոր նախանձէ մը և քաջաւորութիւնէ զատ ուրիշ բան չքաղեր իր աչաց առջև պարզուած գլուխ գործոցներու ակնակառօյց գննումէն»⁽¹⁾ :

Է.

Ինչ որ ցարդ գրեցինք՝ այն համոզմամբ է թէ արդի վիպասանութիւնը դադրած է ըլլալէ պատմութիւն մը,

(1) G. Renard, Causes et Lois de l'Evolution Littéraire, Alcan, 1900.

երեակայութիւն մը, գրագէտի ցնորք մը, և թէ վիպագիր մը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ քննասէր մը բարքերու, միջավայրերու, անհասանելի : Վիպասանութիւնն ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ուսումնասիրութիւն բարքերու և նկարագիրներու : Երեակայութեան դերը դադրած է տիրական ըլլալէ : Այլևս հարկաւոր են ինչ որ էմիլ Զօլա կ'անուանէ՝ documents humains, այսինքն՝ Մարդկեղէն հաւաստիք : Ուրեմն այդպիսի վիպասանութիւն մը կզգենու քննասիրական կերպարանք, և կըլլայ քննասիրութեամբ լեցուն էջեր, քանի որ գրողը կը կանգնի անձի մը առջև՝ որուն մէկ կիրքը պիտի ուսումնասիրէ : Ճիշդ այս վիճակին մէջ կը գտնուի նաև քննասէրն հանդէպ գրագէտին՝ որուն տաղանդն ապացուցանելու պիտի աշխատի : Հետևաբար, քննասէր մը կը գործէ գրագէտի մը վրայ՝ ճանչնալու համար անոր երկերը, ճիշդ ինչպէս վիպասան մը կը գործէ անձի մը վրայ՝ գիտնալու համար անոր արարքը : Երկու կողմէն ալ, միևնոյն մտահոգութիւնը կայ, այսինքն՝ միջավայրին և պարագաներուն ծանօթութիւնը :

Իխտողութեան մէթոտին վրայ հիմնուած վիպասանէ մը կ'ակնկալուին սա գլխաւոր յատկութիւնները զորս կը յիշատակենք, առանց կարենալ մանրամասն ընդարձակելու իւրաքանչիւրին կիրարկութիւնը, վասնզի ժամ է որ վերջ գտնէր մեր ուսումնասիրութիւնը՝ որ թերևս չափազանց երկարեցաւ : Մեր միակ արդարացումն այն է թէ չկարողացանք զսպել մեր յօժարական եռանդը մեզ համար հրապուրիչ այս կարգի հարցերու առջև : Բայց անաւասիկ այդ յատկութիւնները, Իրականի գգայնութիւնը, Անճնական բացահայտութիւնը, Քննասիրական մեքոսին կիրարկումը վիպասանութեան, վերջապէս Նկարագրութիւնը :

Ժամանակաւ, գովելու համար գրագէտ մը, կ'ըսէին՝ «երեակայութիւն ունի» . այժմ կ'ըսեն՝ «իրական

նին զգայնութիւնն ունի» : Շիրվանդատէի կարեւորագոյն երկու երկերուն մէջ, Յաւախա՛ն ու Քաօսը, բազմաթիւ նպաստաւոր արդիւնքներ կան ասպացուցանող թէ հեղինակը օժտեալ է իրականին զգայնութեամբը :

Իր առ հասարակ տեսածը կ'զգայ և կարողութիւն ունի զգացածը յղանալու : Պ. Շիրվանդատէ առաջին քայլն առաւ ընդարձակ վիպասանութեան ճամբուն մէջ : Իր սկիզբի գործերը, որքան ալ դնահատելի ըլլան, կը մնան փորձեր, խարխափումներ, նախագիծեր, սպասելով որ հեղինակը գտնէր մի ընդհանուր բանաձև՝ որ զինքն առաջնորդէր երկարաշունչ արտադրութեանց : Քաօսը ասոնցմէ առաջինն է, որուն պիտի յաջորդեն անշուշտ, աւելի նրբակերտ կատարելութեամբ գործեր, աւելի անկախ անձնաւորութիւն շեշտող յղացումներ :

Հոս, փակագծի մէջ, օրինակ մը տանք տեսածը զգալու և արտայայտելու, զոր կը քաղենք ար Կօնդուս եղբարց Ռընէ Մօբրոնէն վէպէն, ուր պատկերացած կը գտնենք քսանամեայ աղջկան մը մահուան անկողինը և ննջասենեակին կարգն ու սարքը, որ կատարելագոյն կը համապատասխանեն անոր տարիքը, բնութիւնը և դադախարներն ունեցող աղջկան մը ըմբռնմանը : Ասկէ աւելի հեռու դեռ կրնայ երթալ տեսնելու կարողութիւնը, բայց գոհացանք չտիաւոր օրինակով մը :

«Պատերուն վրայ թուղթը կը պատկերացնէր քակ-լած փունջեր, կապուտակներ, հարսնուկներ : Չեղունին վրայ երկինք մը նկարուած էր, թեթև, առաւօտային, միզապատ : Դրան և պատուհանին միջև՝ քանդակուած փայտէ աղօթարան մը, ասեղնագործուած բարձով մը, կարծես մտերիմ, ընկեր և խորհրդապահ իր տեղն ունէր անկիւնի մը մէջ. ան բարձէն վեր՝ կը փայլէր, լոյսին հակառակ կողմը, խաչահանգստի շուրի պղինձէ աման մը՝ որ կը ներկայացնէր Յիսուսի Մկրտութիւնը Յովհաննէսէսէն : Դիմացի անկիւնը, պզտիկ յարկաշար մը պատէն

կախուած, մետաքսէ լարերով, որուն վրայ շար-լած կ'երեւային մէկը միւսին վրայ ծուած գիրքերու կոնալներ . . . : Հեշտագարան մը, որ խճողուած էր բիւր ոչնչութիւններով, այսինքն՝ պուպրիկի պզտիկ ընտանիք-ներ, աղակիւն պզտիկ բաներ, խանութէ աւելուած հինգ սուրի պակեր, վիճակահանութենէ շահուած խաղալիկներ, մինչև իսկ փուռին մէջ եփած՝ հացի խմորէ կենդանի-ներ, անոնց չորս ոտքը լուցկիէ, տղայական խաղալիկի ամբողջ միւսէն մը՝ զոր դեռատի աղջիկները կը յօրինեն իրենց սրտին կտորիկներովը և իրենց կեանքին վշտան-քովը :» Ըստ մեզ, լաւ պիտի ըլլար որ մահամերձ Մար-կոս ազա Ալիմեանի ննջասենեակն ալ իրեն յարմար և ամփոփ նկարագրութիւնն ունենար, որպէսզի մարդուն ինչ ըլլալը լաւագոյն շեշտուէր՝ զինքը շրջապատող առարկաներուն ընտրութեանը մէջ :

Ժամանակաւ, գրող մը այնչափ շատ կը հաւնուէր որչափ շատ ցուցնէր ճարտասանութիւն, ոճի արուես-տակութիւն, քերականութեան և ներդաշնակութեան տարօրինակ հոգածութիւն, և ասոնց մէջ կը կայանար տաղանդը : Այժմ, կ'ենդադրուի թէ գրողը լաւ գիտէ իր քերականութիւնը և լեզուն, արուեստին technique, ինչպէս որ հանրութեան առջև ջուլթակ կամ դաշնակ նուագող մը հարկաւ անցած է gammes-ը և arpège-ներու ամենարարդ և դժուարին մարզանքներէն, և ստացած է հարկաւոր technique՝ որ իրեն վտահու-թիւն կուտայ հանրութեան երեւալու և իր ճարտար ազդեցութիւններովը զայն յուզելու :

Արդարեւ, հեղինակ մը ունենալու է, ինչպէս նուա-գածուն, իր արտայայտման անհատականութիւնը՝ որ կ'ըսուի անձնական բացահայտիւն : Ստեղծելու է լեզու մը նիւթին, միջավայրին յարմար, լեզու մը որ կենդանի ըլլայ, ուրկէ ծնին կենդանի բացատրութիւններ : «Աղէկ յօրինուած պարբերութիւն մը բարի գործ մ'է» — կ'ըսէ

էմիլ Զօլա — աւելցնելով թէ՛ կան այնպիսի դրոշներ որոնց էջերը «մեկանի հոտ կը բուրեն» կը մազթէ որ ճշմարիտ գրագէտ մը գրէ «իր արեամբը և իր մազձովը» Պալզաքի ստեղծած անձերուն համար Թէօֆիլ Կօթիէ կ'ըսէ թէ «անոնց երակներուն մէջ կը շրջի ճշմարիտ կարմիր արիւն մը՝ փոխանակ այն մեկանին՝ զոր հասարակ հեղինակներ կը մտցնեն իրենց ստեղծած անհասանելիութեն մարմինն մէջ»։ Մեզի համար մեծ հաճոյք է հաստատել թէ Քաօսի անձերը իրաւցնէ շինուած են միտէ և ոսկրէ, և թէ այնչ կայ սուտարուեստ՝ անոնց կեանքին և շարժուձևին մէջ։

Սակայն և այնպէս, կը պատահի որ իրականի բարձրագոյն զգայնութեան մ'իսկ չ'ընկերանայ բացատրութեան դիւրութիւնը։ Օրինակի համար, Պալզաք բրած է սա խոստովանութիւնը։ «Շատ ժամանակի պէտք ունեցայ, եօթը տարի, գիտնալու համար թէ ի՛նչ էր Քրանսերէն լեզուն։ Գրեցի եօթը վէպ իբր պարզ ուսմ (étude) . հատ մը սորվելու համար զրուցատրութիւնը (dialogue) . հատ մը՝ սորվելու համար նկարագրութիւնը . հատ մը՝ խմբաւորելու համար անձերը . հատ մը՝ յօրինուածքին համար, և ըն . . . Ուրիշն ալ ինձ աշխատակցեցաւ . սակայն քանի մը հատն ամբողջովին ինձմէ է, չեմ այլևս գիտեր թէ որոնք, չեմ ճանչնար եթէ այսօր տեսնամ»⁽¹⁾

«Պալզաք, այդ ահագին ուղեղը, այդ քաջամուտ բնախօսը, այդ խորաթափանց դիտողը, այդ յայտայտողիման տեսող (intuitif) միաքը, զուրկ էր գրելու սուրբէն . իր ներսիդին անդունդ մը կը բացուէր՝ մտածման և ձևին միջև (entre la pensée et la forme)։ Միտքը բացատրելու միջոցը չէր գտնէր, կամ թէ անհուն սուտայտանքէ վերջ կը գտնէր։ Առաջին տարիները, այդ անդունդին վրայէն քաջութեամբ անցնելէ յուսահատեցաւ

(1) Champfleury, *Notes historiques*.

և ջանաց անոր մէջ նետել—առանց կարենալ լեցնելու— հատոր հատորի վրայ, գիշերային հսկում հսկումի վրայ, փորձ փորձի վրայ . հոն նետուեցաւ ամբողջ գրագարան մը գիրքերու՝ որոնց հեղինակն ըլլալը խոստովանելէ կը վախնար։ Եթէ քիչ մը պակաս պինդ կամքով մէկը չըլլար, հազար անգամ վհատած պիտի ըլլար . բայց, ի մեծ բարեբախտութիւն Պալզաքի, սա ունէր անդդուելի վստահութիւն իր հանճարին վրայ, որ աշխարհի անծանօթ մնացած էր։ Կուզէր ըլլալ մեծ մարդ և եղաւ»⁽²⁾։

Մեզի համար պարզ հետաքրքրութիւն գոհացնող ծանօթութիւններ պիտի նկատուէին բոլոր այս արտագրութիւնք, եթէ, ստուգիւ, հայ վիպասաններու համար մեծ կարեորութիւն չունենար Պալզաքի դարուն ուսումնասիրութիւնը, մանաւանդ այն լեզուական մեծ յեղաշրջման տեսակէտով, զոր Պալզաք առաջ բերաւ իր տրամաբանութեամբ, «կուրծքը բաց, կարծր հողը ակօսելով, արօրի լծուած եղին պէս», Թէօֆիլ Կօթիէի բացատրութեամբը։ Հայ իրավար վիպասանութեան համար իբր առաջնակարգ օրինակ է Պալզաք, որովհետև Պալզաք արդի մըն է, moderne մը, իբր արուեստ, և, դեռ այսօր, արդիներուն ամէնէն արդին է, քանի որ անոր արուեստին հիմունքը նոյնը մնացած են։ Բայց միշտ հետևինք Թէօֆիլ Կօթիէի պատճառաբանութեանցը .

«Այդ արդիութեան—զոր կամաւ կը շեշտենք— ծագեցան Պալզաքի աշխատելու բոլոր դժուարութիւնները, որուն ինք չէր անդրադարձած։ Յրանսերէն լեզուն, տասնութերորդ դարու գասականներէն մաքրագտուած, ընդհանուր գաղափարներ միայն արտայայտելու կը յարմարէր, կամ միայն պայմանադրական դէմքեր նկարելու՝ անորոջ միջավայրերու մէջ։ Որպէսզի Պալզաք կարենար արտայայտել բազմաձուն զանազանու

(2) Th. Gautier, *Portraits Contemporains*, էջ 74

թիւնները մանրամասնութեանց, նկարագիրներու, տիպարներու, ճարտարապետական շինութեանց, կահաւորման արուեստի, ան ստիպուեցաւ իր գործածութեանը համար նիւթել մասնաւոր լեզու մը, որ կը բաղկանար բոլոր արուեստարանութիւններէ (technologie), գիտնականներու, նկարիչներու, քանդակագործներու յատուկ, թատրոնի կողմանոցներու մէջ, նոյն իսկ բժիշկներու անդամազննական սրահներու մէջ գործածական դարձած ազճատ այն լեզուէն՝ որ սովորաբար առկօ (argot) անուամբ ճանչցուած է: Իւրաքանչիւր բառ՝ որ միտք մը կուտար, կը մեծասիրուէր, և այդ բառին պարբերութեան մէջ մուտքին համար կը բացուէր միջանկեալ մը, փակագիծ մը, և ըստ հաճոյս, պարբերութիւնը կ'երկարաձգուէր:—Այս է որ ըսել տուաւ հարեանցի քննադատներուն թէ Պալգաք գրել չէր գիտեր:—Թէև ինք չէր հաւատար, բայց ո՞՞մ ունէր և խիտտ աղւոր ո՞՞մ մը,—իր գաղափարին անհրաժեշտ, նախասահմանեալ, մաթէմատիքական ո՞՞մը»⁽¹⁾:

«Արդարև — կ'ըսէ Իբուլիդ Թէն — այդ մարդը (Պալգաք), ինչ որ ալ ըսած և ըրած ըլլան, գիտէր իր լեզուն. նոյն իսկ և ոչ մէկու չափ լաւ գիտէր. միայն թէ կը գործածէր ըստ իր կերպին»⁽²⁾

Հեղինակ մը անջատ չդատուիր իր ոճէն և ի՛նչ որ ըսուի առաջնոյն վրայ՝ անկատար կը մնայ եթէ չամբողջացուի երկրորդով: Պ. Շիրվանդատէի ոճին վրայ ուղղակի խորհրդածութիւն ընելով, թերևս մեղի դէմ յարուցանելինք թէ անոր համակիրները թէ դատական աւանդութեանց պաշտպանները. երկուքին միջև մէկ ճամբայ միայն բաց կը գտնենք մեր առջև, այդ ալ է արդի գեղեցկագիտութեան ընդհանուր սկզբանց ուսուց-

(1) Th. Gautier, *Portraits Contemporains*, էջ 110.
 (2) H. Taine, *Nouveaux Essais de Critique et d'Histoire*, էջ 95.

մունքը, զոր քաղելու համար՝ բուն աղբււրին դիմելէ ուրիշ հեղինակաւոր միջոց չենք գտնար: Ահա՛ թէ ինչ են, ըստ Իբուլիդ Թէնի, նորագոյն ըմբռնմունք ոճի մասին.

«Փոխեցէք ձեր վարքի և մտքի սովորութիւնները, խելոյն փոխուած պիտի գտնէք ոճի բոլոր կանոնները: Հիւրերու դանլիճի մը տեղ երեւակայեցէք գործի մարդոց ակումի մը. փոխանակ խօսակցող մարդոց, որ ամեն բան կը վերլուծեն, դրէ՛ք նկարիչներ որոնք կ'երեւակային: . . . Բարի ոճը այն արուեստն է որով մարդ ինքզինքը մտիկ ընել և հասկնալ կուտայ, այդ արուեստը կը տարբերի՝ երբ ունկնդիրները կը փոխուին. անհաճոյ կ'ըլլայ ասոր, որովհետև հաճելի կ'ըլլայ անոր. ինչ որ մէկուն կ'երեւայ միթին և ձանձրացուցիչ, միւսին համար կը դառնայ յստակ և հրապուրիչ. . . : Հետևաբար, բարի ոճերու անհուն քանակութիւն մը կայ. այնքան կայ՝ որքան կան դարեր, ազգեր և միտքեր: Ամենքն ալ իրարմէ կը տարբերին: Եթէ այսօր գրէիք Հէրօտիդէի կամ Հոմերոսի կերպովը, տղու տեղ պիտի դնէին զձեզ. եթէ այսօր խօսէիք Նասայի կամ Յօրի կերպովը, ձեզմէ պիտի փախչէին ինչպէս խնդէ մը: Դարերուն և միաքերուն միջև կան այնքան հզօր պատուարներ՝ որքան կենդանեաց տեսակներու և ընազդներու միջև: . . . Մի միայն մէկ կանոնի համեմատ ոճ դասելու յաւակնութիւնը այնքան անհեթեթ է որքան այն դիտաւորութիւնը որով մարդ կամենար բոլոր միտքերը վերածել նոյն կազապարին, և բոլոր դարերը վերաշինել միևնոյն յատակագծին վրայ»⁽¹⁾

Այս ընդհանուր և հեղինակաւոր եղբակացութիւնն իր մէջ կ'ամփոփէ ամեն կարգի անհատական ճաշակ և գնահատում: Խիտտ լաւ կը յարմարի Քաօսի հայ հեղինակին գրելու կերպին մեկնաբանութեանը, այնչափ լաւ՝

(1) H. Taine, *Nouv. Essais de Critique et d'Histoire*. էջ, 87.

որ կարծես թէ հայ քննասէրէ մը գրուած ըլլար դատու-
լու համար մեր կովկասեան հայրենակիցը: Պ. Շիրվան-
զատէ սքանչելի ճարտարութիւն ունի կենդանի բառե-
րով «ինքզինքը մտիկ ընել տալու և հասկցնելու» և հոս
է, ըստ մեզ, իր յաջողութեանը և ժողովրդականութեանը
գաղտնիքը: Իր ունկնդիրներն իրմէ զո՞ն են և իրեն կը
ծափահարեն: Ասոնց esthétiqueը, ինչպէս նաև բոլոր
ժողովուրդներունը, ենթակայ չէ յանկարծական փոփո-
խութեանց, այնպէս որ մեր առջև դեռ շատ տարիներ
ունինք աշխատիլ լուծելու համար հայ լեզուին միակեր-
պութեանը կենսական հարցը, ինչպէս նաև առաջնորդե-
լու համար մեր մայրենի լեզուն բարձրագոյն գեղեցկա-
գիտութեան մը դերացնութեան մէջ, որպէսզի համարձի
մը ստանալու աւելի ճկուն, աւելի նկարուն, աւելի
կռելի և աւելի արուեստագիտական յատկութիւններ:

Մեր յաջորդ սերունդներու քննասիրութիւնը հան-
դիստ միջոց և ժամանակ պիտի ունենայ բազմաթիւ
համար, իբր նկարագրական արուեստ, կրկին հրդեհներու
պատկերները, Բարիզ քաղաքները և Պագուշի նաֆթանե-
քերունը: Սակայն, կը վարանիմ այս գաղափարն իսկ
առաջարկելու: Հոն, երկինքը կ'այրի կարմիր բոցերով,
չըջատիլու մթնոլորտը շառագոյն է, համատարած բոսո-
րը կը շլացնէ դիտողին աչքերը: Հոն, աղէտն ու քայ-
քայուն մը գունեքանգ են, ունին յստակ ու պայծառ ար-
տայայտութիւն՝ ինչպէս ֆրանսացուն միտքն ու ճաշակը,
ինչպէս ֆրանսական գեղարուեստը: Թուի թէ անհրա-
ժեշտ պէտք մ'էր որ Բարիզ մը այրէր ֆրանսական es-
thétiqueին համաձայն: Հոն, Սէն գեարն մէջ կը թաւա-
լին, հրակէզ ածուխներու պէս, կարմիր կայծեր՝ դեզին
խանձողներու ընդհարումներով: (1)

Իսկ հոս, Ասիոյ մէկ անկիւնը, քարիւղի քաղաքին

(1) Emile Zola, *La Débacle*, էջ 643:

մէջ, որ կեղտ ու քրտինք կը բուրէ, ուր մարդիկ մէկ
մէկ «կենդանի պատրոյկներ» են լուղին մէջ թաթ-
խուած, ուր Մարութիւնեաններու հողին սև է և
էլիզաբեաններուն սիրտը մութ խոռոչներ ունի, ուր
կեղծիքը կոպաննէ համարձակութիւնը և ուր սրտի գե-
ղումներու դէմ դարանակալ, մութի մէջ, կը զինուլին
նախանձն ու ամբարտաւանութիւնը. հոս, հրդեհն ալ
աւելի մուխ կարտադրէ քան բոց, շրջապիւռ գոյնը ոչ
միայն անխալ է, այլ կազգէ աղտոտ գորշին մնամադ-
ձոտութիւնը, և կուտայ խաւարային սևին յուսահատու-
թիւնը, անասման ընդարձակութեան մը մէջ, որուն
ամայութիւնը կը սարսեցնէ: Հոս, կիզման ցոլքը կը
խեղդուի թանձր մուխին սևակուտակ ծիւերուն մէջ,
երկինքը կը քողարկուի սգապատ սևով, հորիզոնը կը
նսեմանայ կանաչախառն սև ամպերով, աղտոտ ամպեր,
ուրկէ կը ծորէ ծխանի կազուն մուրը: Այդ մուրին
զգուանքը շատ լաւ իրենց աչքին տուչ կրնան պատ-
կերայնել ընտանեաց տանտիկիները, որոնք տեսած են
իրենց դահլիճին լամբարին մտալը, պատրոյկին չափա-
զանց բարձրանալովը. որոնք յուսահատութիւնն ու-
նեցած են անդրադառնալու թէ իրենց նրբահիւս կարա-
սին թաթխուած մնացեր է սև ձիւնի մը տակ, ծիւ ծիւ
արատաղէն ինկած, որ կեղտով կը պատէ թանկագին
և սիրուած առարկաներ, պատին վրայ զուարթ դորդ
մը կամ Դիւէի մը շրջանակը, դաշնակին վրայ դրուած
գածէ ճերմակ պղտիկ Պէթօլէն մը կամ սեղանի մը վրայ,
փառակազմ պատկերազարդներու հետ, Շօքէնի մը
գողարիկ հուաքածն:

Կան արդարև, վայրկաններ ուր պիտի փափագէի
տեսնել Պ. Շիրվանզատէի օգտալաց ճախրումը դէպի
բարձրագոյն շրջանակներ, անոր մտքին թոխքը, վերա-
ցումը լազն թեւերու միջոցաւ, պինդ մկանունքներով
ազուցուած, որպէսզի սաւառնելով եթերային պարա-

պութեանը մէջ, հոնկէ, վերէն դիտէր մեր մարգկային փոքրութիւնները և զազրութիւնները ⁽¹⁾ :

Հարկ էր որ Զօլա մը յանդգնութիւնն ունենար իր հայրենակիցներուն համար նկարել անարեկիչ և լափիզող կրակը, ցուցնելով այդ գերմանացին «իրը առաքեալ մը բանակներու աստուծոյն, դատաւոր մը որ խրկուեցաւ պատուհասելու համար ժողովուրդ մը : Բարիզ կ'այրի ի պատիժ դարէ դար սպրած խառնակեաց կեանքին, ի պատիժ իր կուտակեալ ոճիրներուն և շուայտութեանցը : Տեսէ՛ք, ինչպէս անգամ մը ևս գերմանիկ բարբարոսին ատուպատակը պիտի փրկէր աշխարհ, պիտի աւելէր լատին տակահանութեան վերջին փոշիները :» ⁽²⁾

Աղէտին առջև, պիտի մազթէի որ Քաօսին հեղինակը բարձրագոյն ներշնչմամբ մը դատած ըլլար կրակը, իբր պատիժ, իբր պատուհաս մը՝ դոր արդարութեան բաշխիչ մը տեղացուցած ըլլար Մարութխանեաններու գլխուն, բնաջինջ ընելու համար առգակներու որջը, կեղծարարութեան աւանդապահները : Ի՛նչ վեհ գոչ մը պիտի ըլլար այդ, ազնուացնելու համար հայուն սիրտը, բարձրացնելու համար հայուն նկարագիրը, առաջնորդելու համար հայը բարոյական վերականգնման միակ շաղէն, հակառակ բոլոր արգելքներուն, հակառակ անհատական մոլորմանց, և մտցնելու համար հայը, ինքն իրմով, իր յօժար ինքնազարգացմամբը, բարօրութեան շրջանի մը մէջ, որ ըլլար անվերջ շարք մը անդորր բարգաւաճման, խաղաղ գործունէութեամբ և համերաշխ կազմակերպութեամբ :

Ի՛նչ նկարուն պատկեր, ի՛նչ ցնցող դաս մը պիտի ըլլար այն յաւիտենական բարոյականին՝ որ մեր նախահայրերունն ալ է, մեր տոհմային աւանդութիւններէն անբաժան մեր ևս ստացուածքն է :

(1) Ազգաց և լեզուներու միութեան գաղափարականը որուն առջև կը հաշտուին Սմբատ և իր կիներ, տկար տեսութիւն կը թուի մեզ և, գործնականի մէջ, անիրականալի, Շատերու համար ալ անըմբռնելի գաղափարական է :

(2) La Débauche, էջ 606 :

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423498

70-446